

Shahid Bahonar
University of Kerman

A Page from Iranian Culture in the Arabic-Islamic Written Heritage An Analysis of Persian Loanwords in *Al-Dhakha'ir wa al-Tuhaf*

Somayye Sadat Tabatabaei

1. Department of Arabic Language and Literature, Kosar University of Bojnord, North Khorasan, Iran. E-mail:
sst1363@yahoo.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Article history:

Received 2025 May 27

Received in revised form 2025

October 11

Accepted 2025 December 7

Published online 2025

December 22

Keywords:

Linguistic exchange,
Persian loanwords,
Al-Dhakha'ir wa al-Tuhaf,
Rashid ibn Al-Zubayr.

Purpose: The study seeks to identify and thematically categorize the Persian loanwords in the book *Al-Dhakha'ir wa al-Tuhaf* by Ibn Zubayr.

Method and Research: "Methodology involved a systematic categorization of the identified Persian loanwords to determine their chronological provenance and thematic distribution, specifically focusing on the distinction between Abbasid-era versus pre-Islamic/early Islamic borrowings, and the semantic domains ranging from daily life to music and entertainment."

Findings and Conclusions: "out of the 134 identified Persian loanwords, six are not recorded in Arabic lexicons, and among these, the precise meanings of three terms remain unclear to the author, requiring further research."

Cite this article: Tabatabaei, Somayye Sadat. (2025). The Page from Iranian Culture In Arabic-Islamic Witten Heritage. *Journal of Iranian Studies*, 24 (48), 265-289. <http://doi.org/10.22103/JIS.2025.25348.2727>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2025.25348.2727>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The misconception that linguistic exchange between Persian and Arabic commenced solely with the advent of Islam is prevalent, even among some scholars. In reality, the borrowing from Persian by Arabic predates the Islamic era. These two peoples had long-standing, fluctuating political relations and sporadic commercial interactions. The outcome of these exchanges is reflected in the literatures of both nations: while specific Arabic words are abundant in Persian, approximately 2,500 Persian words have become integrated into Arabic poetry and prose. Arabs maintained close, amicable relations with Iranians, particularly during the Sasanian period, to the extent that figures like ‘Adi ibn Zayd, well-versed in Persian language and culture, served as envoys for Sasanian kings. With the rise of Islam and the growth of Islamic civilization, the need for Sasanian wisdom became more pronounced, and the Translation Movement provided a fitting response. The significant presence of Persian vocabulary in pre-Islamic poetry indicates that the current of Persian influence into Arabic was already gaining momentum long before the dawn of Islam. This study aims to examine the Persian loanwords in *al-Dhakhā’ir wa al-Tuhaf*, a key Arabic text from the Abbasid period, to not only delineate the scope of this lexical influence but also to affirm the profound cultural and civilizational impact of Iranians on Arab society. The research seeks to answer: how many Persian-derived words are in the book? To what semantic domains do they belong? And how accurately are their meanings recorded in lexicons? The author hypothesizes that the Persian vocabulary in *al-Dhakhā’ir* is substantial and that, given the book's focus on royal gifts, the words are primarily linked to material rather than spiritual life.

Methodology

This study utilizes a descriptive-analytical approach. The primary source is the critical edition of *al-Dhakhā’ir wa al-Tuhaf* by Muhammad Hamidullah, based on a unique manuscript. The process involved a meticulous reading of the entire text to identify words of Persian origin. Subsequently, these words were thematically categorized into ten distinct domains to illustrate the areas of cultural and linguistic exchange. Each identified loanword was then cross-referenced with major classical Arabic lexicons and specialized studies on *mu‘arrab* (Arabicized) words to verify its documentation, etymology, and recorded meaning. This method allows for a quantitative and qualitative assessment of the Persian lexical influence within this specific historical and literary context.

Discussion

The analysis identified a total of 110 Persian loanwords within *al-Dhakhā’ir wa al-Tuhaf*. These words were categorized into ten thematic groups: 1) Daily Life; 2) Music and Entertainment; 3) Plants; 4) Clothing and Food; 5) Warfare and Courtly Life; 6) Jewelry and Adornments; 7) Animals; 8) Courtly Accouterments; 9) Measures and Weights; and 10) Other Terms. The most significant finding is the overwhelming predominance of vocabulary related to daily life, food, clothing, and administrative

matters. This aligns with the book's content, which focuses on material gifts, treasures, and courtly ceremonies. Conversely, terms associated with music and entertainments are the least represented. Furthermore, the study found that four words—*masāḍakinān/mashāḍakinān*, *shādhaklā*, *kalūta*, and *dakūja*—are absent from the canonical Arabic dictionaries, suggesting their usage was perhaps limited or specialized. Among these, the precise meaning of *shādhaklā* and *kalūta* remains unclear. The vast majority of the other 106 words are well-documented in Arabic lexicons, indicating their successful integration into the broader Arabic lexicon. This pattern of borrowing—primarily for tangible objects, administrative terms, and aspects of urban life—confirms that Arabic absorbed Persian vocabulary to fill lexical gaps for concepts and items prevalent in the more advanced Sasanian-Iranian civilization but less familiar to the Arabian milieu.

Conclusion

The Persian loanwords in *al-Dhakhā'ir wa al-Tuhaf* are not mere lexical artifacts but powerful evidence of deep and multifaceted cultural and civilizational exchange between Iranians and Arabs during the early Islamic centuries. The thematic distribution of these words, heavily skewed towards material culture, urban life, and administration, underscores that the influence was not random but corresponded to areas of Iranian societal expertise. The successful integration of over a hundred words into standard Arabic, as evidenced by their documentation in lexicons, testifies to the profound and lasting impact of Iranian culture. While the linguistic exchange was accelerated by the political and social changes following the advent of Islam, its roots were already firmly established in the pre-Islamic era. This focused analysis of a single text thus corroborates broader historical narratives and highlights the role of lexical borrowing as a mirror reflecting the synthesis of two great civilizations in the crucible of the Islamic world.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

برگی از فرهنگ ایران در میراث نوشتاری عربی-اسلامی بررسی وام‌واژه‌های فارسی کتاب الذخائر والتحف

سمیه‌السادات طباطبائی^۱

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه کوثر بجنورد، خراسان شمالی، ایران. رایانامه: sst1363@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه / هدف: مقاله با خوانش کتاب الذخائر والتحف ابن زبیر، به شناسایی و دسته‌بندی موضوعی وام‌واژگان فارسی در این اثر پرداخته است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۰۶	روش / رویکرد: نوشتار بر آن است تا به شیوه توصیفی از رهگذر خوانش و بررسی اثر پیش گفته، به شناسایی، تحلیل و دسته‌بندی موضوعی واژگان پارسی کتاب بپردازد و به این سه پرسش، پاسخ دهد:
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۱۹	۱. در کتاب الذخائر والتحف، واژگان معرب پارسی تبار چه تعداد است؟
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۶	۲. واژگان موجود به کدام حوزه‌های معنایی تعلق دارند؟
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱	۳. معنای وام‌واژگان تا چه اندازه در لغت‌نامه‌ها دقیق ضبط شده است؟
کلیدواژه‌ها: وام‌واژگان فارسی، دادوستد زبانی، الذخائر والتحف، رشید بن الزبیر	یافته‌ها / نتایج: از میان ۱۱۰ واژه فارسی تبار شناسایی شده در کتاب، چهار واژه در متون کهن فارسی و عربی غایب است و معنای برخی واژگان هم ناقص ضبط شده است. بیشتر معربات فارسی این کتاب، مرتبط با زندگی روزمره شهری است.

استناد: نام خانوادگی، سمیه‌السادات؛ طباطبائی (۱۴۰۴). برگی از فرهنگ ایران در میراث نوشتاری عربی-اسلامی بررسی وام‌واژه‌های فارسی کتاب الذخائر والتحف. مجله مطالعات ایرانی، ۲۴ (۴۸)، ۲۸۹-۲۶۵.

<http://doi.org/10.22103/jis.2025.25348.2727>

© نویسنده‌گان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسأله

این انگاره نادرست که دادوستد زبانی میان فارسی و عربی از رهگذر اسلام است، حتی در ذهن برخی از اهل علم نیز جا خوش کرده است. حال آن که وام‌گیری زبان تازی از فارسی، پیشینه‌ای کهن‌تر از روزگار اسلامی دارد.^۱ این دو قوم از دیرباز تاریخ هم روابط سیاسی پرفراز و نشیب (ن.ک: محمدی ملایری، ۱۳۸۲: ج ۱/ ۱۱۶-۱۱۱) و هم مبادلات تجاری پراکنده (ن.ک: آذرنوش، ۱۳۷۴: ۱۶۷-۱۶۲) داشته‌اند. برآیند این بده‌بستان‌ها در سویه‌های گوناگون ادبیات هر دو قوم رُخ‌تاب (انعکاس) یافته است؛ هم لغات خاصه عرب‌ها در زبان فارسی^۲ فراوان است و هم حدود ۲۵۰۰ واژه^۳ فارسی در متون نظم و نثر عربی جا خوش کرده است (آذرنوش، ۱۳۸۱: ۲۵). عرب‌ها مدت‌ها پیش از اسلام، و به طور جدی، از روزگار ساسانیان با ایرانیان برخورد نزدیک دوستانه داشته‌اند (ن.ک: محمدی ملایری، ۱۳۸۲: ج ۱/ صص ۱۷۰-۱۵۴). تا بدان‌جا که عدی بن زید به سبب آشنایی کافی با زبان و فرهنگ ایرانی، به عنوان نماینده خسرو اول به بیزانس فرستاده شد (تفضلی، ۱۳۸۸: ۴).

با ظهور اسلام و رشد تمدن اسلامی، نیاز به حکمت‌های خسروانی خودنمایی بیشتری نمود و نهضت ترجمه به این عطش اجتماعی پاسخی درخور داد. ابن‌ندیم از برخی خردنامه‌های پارسی یاد نموده که به عربی برگردان شده است؛ مانند: «کتاب زادان فروخ فی تادیب ولده»، «کتاب مهرآذر جشنس الموبدان الی بزرجمهر بن البختکان»، «کتاب موبدان موبد فی الحکم والجوامع والآداب»، «کتاب ارسال ملک الروم الفلاسفه الی ملک الفرس یسأله اشیاء من الحکمه» (ن.ک: محمدی ملایری، ۱۳۸۲: ج ۴: ۲۹۵-۲۸۱).

وجود چشم‌گیر واژگان فارسی در شعر پیش از اسلام گویای آن است که جویبار نفوذ فارسی در عربی، مدت‌ها پیش از طلوع اسلام رو به فزونی داشته است. صاحب «اللائحظ الفارسیه المعربه» حق دارد از هجوم واژگان فارسی به زبان عربی به شگفت‌آید (شیر، ۱۹۸۸: ۳) و دیگر محققان عرب نیز لب به اقرار بگشایند که «اگرچه زبان عربی در ادوار مختلف خود با زبان‌های مختلفی پیوسته است، ولی پیوند آن با زبان فارسی قوی‌تر و آشکارتر است» (عبدالقادر، ۱۳۴۷: ۴). از همین جا می‌توان مؤلفه‌های فرهنگی و عوامل تمدنی را در این تأثیرپذیری دخیل شمرد. بیشتر واژگانی که از زبان فارسی و یونانی به زبان عربی راه یافته‌اند، در پیوند با حیات مادی و فکری است که این دو ملت، سرآمد این جنبه‌ها بودند و عرب‌ها، ناگزیر چنین لغاتی را از آن‌ها اقتباس کرده‌اند (وافی، ۲۰۰۴: ۲۳۱).

فراوانی این واژگان در دو جا محسوس است: نخست شعر و نثر ادیبان ایرانی‌تبار؛ مثلاً در شعر ابونواس قریب به ۳۰۰ واژه فارسی وجود دارد (آذرنوش، ۱۳۸۶: ۵۱). دوم آن دسته از منابع کهن عربی که به زبان عامه نزدیک است.

در عصر فتوح، انبوهی از لغات و امثال مولد به زبان عربی راه یافت و واژگانی همچون: الباذرودج، الجهارسو، الوازار، الخیار (الجاحظ، ۱۹۸۸، ج ۱: ۲۰) برای عرب‌زبان‌ها مفهوم و مانوس بود. آنان کلمه‌های «نرد»، «نردشیر»، «دست» (دست بازی، لباس، ...) را خوب می‌شناختند. لفظ «قهرمان» در حدیث آمده، مردم مکه «فالودج» و «خربز» می‌خوردند، در خانه‌هایشان «روشن» (و به صیغه جمع: «رواشن») می‌نهادند (آذرنوش، ۱۳۷۴: ۱۲۲). نام یکی از محلات بغداد «جهار سوج» [چهار سوق] بوده است (یاقوت حموی، ۱۹۹۵، ج ۲: ۱۹۳؛ ج ۳: ۲۶). در فتوح البلدان از

محلله‌هایی یاد شده که بر سیاق جای‌نام‌های ایرانی، پسوند «ان» دارند و از این زمره است: «مهلبان» (البلاذری، ۱۹۸۸: ۳۵۰، ۳۵۶)، «امیتان» (همان: ۳۵۲) و «عبدالرحمانان» (همان: ۳۵۳). «عبادان» نیز بر همین گونه است. به قول صاحب تهنذیب‌اللغه، واژگان فارسی‌ای که عرب‌ها معرّب ساختند، قابل شمارش نیست (الأزهری، ۲۰۰۱، ج ۱۰: ۳۰۹). احتجاج ایرانی و عرب بر سر مسأله زبان در حضور یحیی برمکی که در *ادب‌الکتاب* (الصولی، ۱۳۴۱ق، ج ۱: ۱۹۳) آمده، نشان می‌دهد حیات اجتماعی عرب‌های سده میانی، تا چه اندازه زیر سیطره واژگان فارسی است. جاحظ در *کتاب‌البخلاء* انبوهی از واژگان پارسی آورده و هم او در *التبصر بالتجاره*، بهترین فیروزه را این‌سان معرفی می‌کند: «خیر الفیروزج الشیربام الاخضر الاسمانجونی» (الجاحظ، ۱۹۹۴: ۱۴). در این جمله عربی، غلبه با کلمات فارسی است. ترکیب‌های مولّد مانند: «شبرکه» (الأزدی، بی تا، ص ۹۹) از «شبرکور» و «بیزره» و «بیازره» از بازیار (مقریزی، ۱۴۱۸ق، ج ۳: ۴۰؛ الجوهری، ۱۹۸۴، ج ۲: ۵۸۹) محصول همین دوره است. حتی اعداد فارسی به شعر عربی راه یافتند. ثعالبی (۱۹۸۳: ج ۳: ۱۰۶) شعری از جحظه برمکی را نقل می‌کند:

سقانی دو وسا وازددت منها علی سگری وصبّحنی بهفت

«دو و سه پیمانه (جام) به من نوشاند و من در حال مستی، شراب بیشتر طلبیدم. او نیز جام هفتم را به دستم داد». نوشتار پیش رو بر آن است تا با بررسی وام‌واژگان پارسی در یکی از متون عربی‌زبان دوره عباسی، افزون بر تبیین گستره نفوذ این وام‌واژگان در جوامع عرب‌زبان آن روزگار، بر نفوذ فرهنگی و تمدنی ایرانیان در میان عرب‌ها، مهر تأیید زند.

۱-۲. پیشینه پژوهش

آثاری که اختصاصاً به کتاب *الذخائر* ابن زبیر پرداخته، اندک‌اند. بوسورت (۱۳۴۷) در مقاله «رسولی نزد محمود غزنوی»، تنها به یکی از فقرات فصل چهارم کتاب پرداخته و عبدالحمید (۲۰۱۵) در مقاله «هدایا الخلفاء العباسیین من خلال کتاب *الذخائر والتحف للقاضی ابن‌زبیر*» به تحفه‌های خلفای عباسی پرداخته است. عبدالغنی حسن (۱۳۸۶ق) در مقاله‌ای به نقد کلی کتاب پرداخته است. از سوی دیگر، جستجوی رد پای واژگان فارسی در زبان عربی سابقه‌ای دراز دارد. «المعرب من الکلام الأعجمی» ابومنصور جوایلی - که شامل تقریباً هفتصد واژه پارسی است - و نیز «التذییل و التکمیل لما استعمل من اللفظ الدخیل» نوشته البشیشی، با همین هدف نگارش یافته است. «شفاء الغلیل» خفاجی در سده یازدهم، شماری واژگان غیر ادبی فارسی را نیز گرد آورده و از این حیث شاید بتوان آن را استمرار کار جوایلی برشمرد. ادی شیر (۱۹۰۸) در «الفاظ الفارسیه المعربه» لغات بسیاری را شناسایی نموده، اما در تشخیص ریشه‌های واژگان، گاه دچار اشتباه شده است. اهم منابع معاصر در این باره بدین قرار است:

امیرحسین صدیقی (۱۹۱۹) بررسی‌هایی درباره واژه‌های دخیل فارسی در عربی کهن.

امام‌شوشتری (۱۳۴۷) فرهنگ واژه‌های فارسی در زبان عربی.

آذرنوش (۱۳۵۴) راه‌های نفوذ فارسی در فرهنگ و زبان تازی (پیش از اسلام).

آرتور جفری (۱۳۸۶) واژه‌های دخیل در قرآن مجید [برگردان فارسی].

طوبیا العیسی (۱۹۳۲)، تفسیر الالفاظ الدخیله فی اللغة العربیه مع ذکر اصلها بحروفه.

صلاح‌الدین المنجد (۱۹۷۸)، المفصل فی الالفاظ الفارسیه المعربه.

محمد التونجی (۱۹۹۸) *معجم المعربات الفارسیه منذ بواکیر العصر الجاهلی حتی العصر الحاضر*.
 جهینه نصر علی (۲۰۰۲) *الکلمات الفارسیه فی المعاجم العربیه*. این کتاب در واقع تکمله منبع پیشین است.
 مقالات گوناگون نیز به بررسی تأثیر واژگان فارسی بر عربی پرداخته‌اند و اهم آن بدین قرار است:
 جعفری (۱۳۸۵)، «واژه‌های فارسی کتاب الاعتبار»، مطالعات ایرانی؛
 آذرنوش (۱۳۸۶)، «وام‌واژه‌های فارسی در *نشوار المحاضره*»، نامه فرهنگستان؛
 تفضلی (۱۳۸۸)، «وام‌واژه‌های ایرانی در زبان عربی»، کتاب ماه ادبیات؛
 صیادانی (۱۳۹۳)، «وام‌واژه‌های فارسی دیوان ابن هانی؛ شاعر شیعه اندلس»، پژوهش‌های زبان‌شناسی تطبیقی؛
 طباطبائی و حسینی (۱۳۹۹)، «البارجین و الخردازی دو وام‌واژه فارسی در زبان عربی»، پژوهش‌های ایران‌شناسی؛
 منابع پیش‌گفته گرچه هر کدام به پاره‌ای از واژگان پارسی و گاه فرهنگ و آداب ایرانی نزد عرب‌ها اشاره دارند،
 اما هیچ‌کدام اشاره‌ای به اثر مورد پژوهش، به‌ویژه با رویکرد نوشتار پیش رو ندارند.

۱-۳. روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر بر آن است تا با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی، به این سه پرسش، پاسخ دهد:

۱. در کتاب *الذخائر والتحف*، واژگان معرب پارسی تبار چه تعداد است؟

۲. واژگان موجود به کدام حوزه‌های معنایی تعلق دارند؟

۳. معنای وام‌واژگان تا چه اندازه در لغت‌نامه‌ها دقیق ضبط شده است؟

به باور نگارنده، واژگان فارسی *الذخائر* نباید کم‌شمار باشد و احتمالاً بخش فراوانی از آن در دیگر متون کهن عربی یافت می‌شود. اما گمان می‌رود واژگان نویافته - که در کتب لغت عربی و فارسی از آن یاد نشده و یا معنای دقیق آن نیامده - نیز در کتاب مذکور دیده شود. همچنین، با توجه به عنوان و موضوع کتاب که بر گرد هدایای شاهانه می‌چرخد، انتظار می‌رود که بیشتر کلمات مد نظر با زیست مادی در ارتباط باشند نه حیات معنوی.

۱-۴. یافته‌ها و نتایج پژوهش

از میان ۱۱۰ واژه فارسی تبار شناسایی شده در کتاب *الذخائر والتحف*، چهار واژه در متون کهن فارسی و عربی غایب است و معنای برخی واژگان هم ناقص ضبط شده است. بیشتر معربات فارسی این کتاب، مرتبط با زندگی روزمره شهری است.

۲. بحث و بررسی

واژه‌شناسان فراوانی از زمان خلیل بن احمد فراهیدی (و. ۱۷۵ق) تا به امروز به شناسایی وام‌واژه‌های فارسی در زبان عربی پرداخته‌اند و بیشترشان یافته‌های خود را به صورت الفبایی عرضه کرده‌اند. این شیوه - گرچه برای نظم‌بخشی و شمارش سودمند است - اما از دلالت معنایی واژگان می‌کاهد؛ زیرا اغلب پژوهندگان درباره زمان، مکان و چرایی وام‌گیری واژه توضیح نداده‌اند. حال آن‌که «جایگاه وام‌واژه در صورتی روشن می‌گردد که نشان دهد پدیده‌های مادی و معنوی به چه آیینی در میان قوم وام‌دهنده وجود داشته‌اند و زبان وام‌گیرنده در چه زمانی و در چه شرایطی به نوع آن پدیده‌ها نیازمند شده و قالب کلامی دال بر آن‌ها را با همه محتوای معنایی وام گرفته است» (آذرنوش، ۱۳۸۶: ۴۸). باید گفت در پژوهش پیش رو نیز فقط نخستین گام در این راستا برداشته شده و آن شناساندن وام‌واژه‌های

الذخائر است. نگارنده در بررسی خویش از این فراتر نرفته و مثلاً علی‌رغم توان - به ابیاتی که واژگان بررسیده در آن آمده، اشاره نکرده است. گرچه این کار بی‌شک پژوهش را غنی‌تر می‌ساخت و به گفته آذرنوش «کلمه تک‌افتاده ... را از غربت بی‌معنایی رهایی می‌بخشید» (همان: ۴۹)، ولی انجام این کار پژوهشی مستقل می‌طلبد؛ زیرا محدودیت شمار واژگان هر مقاله مانعی است عبورناپذیر بر سر راه نویسنده. افزون بر این، شناسایی واژگان دخیل در زبان دشوار است و نیازمند نکته‌سنجی و وسواس علمی. با این حال، در منابع عربی-اسلامی گاه با واژگانی روبه‌رو می‌شویم که رنگ‌وبوی ایرانی آن از دور هویداست؛ خاصه کلمات درپیوسته با جای‌نام‌های جغرافیایی. در کتاب مورد پژوهش نیز از نام برخی مناطق مانند آذربایجان [آذربایجان]، آرمینی [ارمنستان]، الأهواز، ایوان کسری، شاش [چاچ]، خجند [خجند]، صغد [سغد]، فاراب و سمرقند یاد شده‌است. همچنین، نام چهره‌های اساطیری و تاریخی مانند: جمشید، سیاوخس [سیاوش]، ابرویز [پرویز]، بهرام جور، انوشیروان [انوشیروان]، افشین، بهرام شوبین [چوبین] و رستم فرخزاد دیده می‌شود. پیداست که این قبیل نام‌ها، خارج از حوزه بررسی نوشتار حاضر است؛ همچنان که اسم‌های منسوب پرشمار مانند: خردادی، قرقوبی، دبیقی، ... را کنار نهاده‌ایم.

در ادامه پس از آشنایی مختصر با ابن‌زبیر و اثرش، به بررسی وام‌واژه‌های فارسی کتاب می‌پردازیم و از آنجا که ناگزیر از ارجاع مکرر به متن الذخائر هستیم، به خاطر پرهیز از اطناب مُمَلِّ، تنها به ذکر شماره صفحه مربوط درون کمانک بسنده شده‌است.

۲-۱. معرفی ابن‌زبیر و ذخائرش

نام وی ابوالحسن احمد بن قاضی الرشید بن الزبیر است. در منابع تاریخ ادبیات، چیزی از حیات وی نیامده و اندک معلومات موجود، از رهگذر کتاب خود اوست. نویسنده تصریح دارد که رخدادی از سال ۴۴۴ق را به چشم دیده (ابن‌زبیر، ۱۹۵۹: ۷۶) و فراوان از کسانی بی‌واسطه نقل کرده که رویدادهایی را به چشم دیده‌اند (همان: ۸۱، ۱۹۷، ۲۵۱، ...). بنابراین، می‌توان گفت دوران میان‌سالی و کمال وی، در نیمه سده پنجم است. نام او در اعیان الشیعه (امین، ۱۴۰۳ق: ج ۳: ۲۶) آمده و به قرینه ذکر نام وی در ادب الطف (شبر، ۱۴۰۹ق: ج ۳: ۱۵۸)، تشیع وی آشکار است. با این حال، در الدررعه به نام و کتاب وی اشاره‌ای نشده که با توجه به تک‌نسخه بودن کتاب، چندان شگفت نیست.

منابع نزدیک به روزگار وی و از جمله خریده القصر (الإصفهانی، ۱۳۷۵ق: ج ۱۵: ۱۰۳ و ۶۴؛ ج ۱۶: ۱۸۵) و وفیات الأعیان (ابن‌خلکان، ۱۹۰۰: ج ۱: ۵۵) از کتاب الجنان وی یاد نموده‌اند که گویا نام کامل آن، جنان الجنان و ریاض الأذهان (ابن‌عدیم، بی تا: ج ۹: ۴۱۱۲ و ۴۱۶۵؛ ج ۱۰: ۴۴۲۳) بوده و امروزه در دسترس نیست. صاحب معجم الادبا او را کاتب، شاعر، فقیه، نحوی، لغوی، مورخ، مهندس و آشنا به طب و موسیقی و نجوم دانسته (یاقوت حموی، ۱۹۹۳: ج ۱: ۴۰۰) و قتل وی به سال ۵۶۲ هجری بوده است (مقریزی، ۱۴۱۸ق: ج ۱: ۳۲۳). به سبب حضور نویسنده مورد بحث در مصر، برخی منابع (ن.ک: ذیلابی، ۱۳۸۵) مطالب وی را جهت بررسی و تحلیل مناسبات مالی و اداری فاطمیان مصر، منع قابل اتکا (معتبرتر از ذهبی و ابن‌کثیر) دانسته و گفته‌اند: «این کتاب از مصادر مقریزی در تألیف خطط و اتعاظ الحنفی بوده است» (همان: ۹۴).

ابن زبیر (۱۹۵۹: ۷۸) از ابوکالیجار بویهی با القاب بلندبالایی همچون «الملك المعظم شاهنشاه سلطان دین الله ...» یاد کرده و لذا چنین برمی آید که نویسنده در خدمت یا ظل عنایت این حاکم شیعی مذهب بوده است. گویا ابن زبیر پس از روزگار ابوکالیجار و احتمالاً از ترس سلاجقه سنی، به بارگاه مستنصر فاطمی پناه برده است. بی سبب نیست نخستین کسانی که از وی یاد کرده اند؛ یعنی غزولی (متوفی ۸۱۵ق) و مقریزی (متوفی ۸۴۵ق)، هر دو در مصر بود و باش داشته اند. صاحب *مطالع البدور* برای نخستین بار نام کتاب را کامل و به صورت *العجائب والظرف والهدایا والتحف* (غزولی، ۱۳۰۰ق: ج ۱: ۵۸) ثبت نموده و پس از آن در چند موضع (همان: ج ۱: ۶۱؛ ج ۲: ۴۰ و ۱۴۰) به اختصار از آن یاد کرده است. آبشیهی (۱۴۱۹ق: ۲۹۷) ضمن بازگفت حکایتی از کتاب، نام آن را به صورت *العجائب والظرف* آورده است.

کتاب مشتمل بر پاره گفتارها، حکایات و نقل قول‌هایی از منابع کتبی و شفاهی پیشین است در باب تحفه‌هایی که میان شاهان مبادله می‌شد، گنج‌های شایگان، ثروت‌های افسانه‌ای که از فرمان‌روایان به مُرده‌ریگ مانده بود، شرح عروسی‌ها و ضیافت‌های مشهور. بیشتر رویدادها به تاریخ خاندان عباسی، آل بویه و نیز خلفای فاطمی می‌پردازد. این اثر به کوشش محمد حمیدالله از روی نسخه خطی منحصر به فرد کتابخانه افیون قره‌حصار (ابن زبیر، ۱۹۵۹: ۹) تصحیح شده و نیز صلاح‌الدین المنجد؛ نسخه‌شناس بزرگ عرب، مقدمه‌ای بر آن نگاشته است. این نسخه، گزیده‌ای است که شهاب‌الدین اوحدی در سده نهم، از اصل کتاب ابن زبیر کتابت نموده است.

آن‌گونه که مصحح دریافته، نویسنده با کتاب *التحف والهدایا* از خالدین (سده چهارم) آشنایی داشته است (همان: ۱۸-۱۷). اما کتاب ابن زبیر نسبت به آثار همتای پیشین دست کم دو مزیت دارد: نخست این که بر خلاف منابع کهن‌تر (از جمله آثار مسعودی و خالدین)، این کتاب تقریباً کامل است. دوم این که حکایات مندرج در آن، به صورت پراکنده در آثار متقدم آمده و در حقیقت کتاب ابن زبیر را می‌توان جامع منابع پیشین در این حوزه برشمرد. برخی مصادر این کتاب، مانند: *سیره المکتفی بالله* از عبیدالله بن احمد بن ابوطاهر طیفور، امروزه در دسترس نیست. از دقت در محتوای مطالب و به‌ویژه حجم اخباری که از ملوک ساسانی آمده، به نظر می‌رسد نویسنده به شاهان ایرانی دلبستگی داشته است. آغاز کتاب ذکر هدایای پادشاه چین است که برای کسری انوشیروان ارسال نموده و پایان‌بخش آن نیز بیان عظمت و ابهت مملکت وی است (ابن زبیر، ۱۹۵۹: ۲۶۶). بیشتر هدایای شگفت و اعجاب‌انگیز، به‌گونه‌ای با ایران و خسروان ایرانی پیوند دارد. به لحاظ گستره جغرافیایی نیز مطالب کتاب درخور توجه است؛ مثلاً ابن زبیر از هدایایی نام می‌برد که شاه تبت (همان: ۵) به انوشیروان تحفه داده است.

۲-۲. وام‌واژه‌های فارسی کتاب الذخائر و التحف

در این نوشتار فقط به شناساندن وام‌واژه‌ها اکتفا شده و به سبب محدودیت، از بررسی بستر زمانی و مکانی انتقال کلمات صرف نظر شده است. اما واژگان براساس موضوع در ده دسته مجزا گنجانده شده‌اند تا دست کم روشن شود که دادوستد زبانی در چه حوزه‌هایی رخ داده است.

۲-۲-۱. واژگان در پیوسته با زندگی روزمره

- إبریق: (۱۵۷، ۲۱۷، ۲۴۲، ۲۴۳). از معربّات دوره پیش از سلام است که در متون کهن تر (الأزدی، بی تا: ۴۲، ۶۶؛ المنجد، ۱۹۷۸: ۳، ۸۳، ۱۶۱) و نیز به صیغه جمع در قرآن (واقعه: ۱۸) آمده است. ادیبان عرب (جوایقی، ۱۹۶۹: ۷۱؛ ادی شیر، ۱۹۸۸: ۶؛ العنسی، ۱۹۳۲: ۱) آن را معرب «آبریز» می دانند. توجیه برخی (ن.ک: راغب اصفهانی، ۱۹۹۲: ۱۱۹) که کوشیده اند آن را مشتق از «برق» عربی بدانند، سست است.
- باطیه: (۸۵، ۱۰۸)، بواطی (۹۲). جوایقی (۱۹۶۹: ۱۳۱) آن را فارسی دانسته و خفاجی (۱۹۹۸: ۸۷) صورت فارسی آن را «بادیه» آورده است.
- برنیة: (۲۱۵)، برانی (۵۹) به معنای: آوند (ظرف) بزرگ آمده است. در متون پیشین و از جمله حکایه ابی القاسم البغدادی (الأزدی، بی تا: ۴۴) به چشم می خورد. برخی (خفاجی، ۱۹۹۸: ۹۲؛ حسنین، ۱۹۸۲: ۹۸) فقط آن را معرب شمرده و ادی شیر (۱۹۸۸: ۲۱) با ذکر معنایی دیگر برای کلمه، اصل آن را «بار نیک» دانسته است.
- تخت: (۳۱، ۲۶۹). فارسی محض است (شیر، ۱۹۸۸: ۳۴؛ العنسی، ۱۹۳۲: ۱۷). خفاجی (۱۹۹۸: ۱۴۹) «دخدار» را معرب تخت دار دانسته و در شعر عدی بن زید آمده است (المنجد، ۱۹۷۸: ۳۳). در مجمع الأمثال میدانی (بی تا: ج ۲: ۵۵) چنین آمده است: «عین القلاده، ورأس التخت ...».
- تور: (۲۱۷)، أتوار (۷۹، ۹۲). خفاجی (۱۹۹۸: ۱۰۳) آن را عربی، صاحب لسان العرب (ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ج ۴: ۹۶) با تردید آن را معرب و جوایقی (۱۹۶۹: ۱۳۴) فارسی می شمارد.
- جام: به شکل مفرد (۴، ۲۴، ۲۸، ۱۷۹، ۱۹۶، ۲۲۲، ۲۵۹، ۲۶۹)، جامات (۳۰، ۱۲۷، ۱۳۴) در کتاب آمده است. صاحب تفسیر الألفاظ الدخیله فی اللغه العربیه (العنسی، ۱۹۳۲: ۲۱) آن را فارسی می داند.
- خیش: (۲۱۹). ادی شیر گفته فارسی محض است و آن لباسی است که در بافت آن تخلخل هست (شیر، ۱۹۸۸: ۵۹).
- خیش به گفته برهان قاطع، پارچه ای است به هم بافته شده از پشم و پنبه (تبریزی، ۱۳۴۲: ۸۰۳).
- دائق: (۸۰). معرب دانگ فارسی است (شیر، ۱۹۸۸: ۶۷؛ العنسی، ۱۹۳۲: ۲۶). دوانیق جمع آن است و «دوانیقی» لقب ابوجعفر، خلیفه عباسی نیز بود؛ بدان سبب که بر خراج، یک دائق افزوده بود.
- سفره: به صیغه جمع آمده (۷۳) و میدانی (بی تا: ج ۲: ۱۲۹) در أمثال خود از این کلمه یاد کرده است.
- سکارج: (۲۶۰)، سكرجات (۱۴۹). گروهی فقط آن را معرب شمرده اند (جوایقی ۱۹۶۹: ۲۴۵؛ خفاجی، ۱۹۹۸: ۱۷۴؛ شیر، ۱۹۸۸: ۹۲)، اما ثعالبی (۲۰۰۸: ۳۳۹) واژه را فارسی خوانده و برخی مشتق از «سکره» فارسی دانسته اند (العنسی، ۱۹۳۲: ۳۶). در متون کهن تر (ن.ک: الأزدی، بی تا: ۳۸، ۳۹) نیز دیده می شود.
- سگر: (۱۱۰). معرب شکر فارسی است (خفاجی، ۱۹۹۸: ۱۷۶؛ شیر، ۱۹۸۸: ۹۲)، اما برخی ریشه آن را هندی گفته اند (العنسی، ۱۹۳۲: ۳۶). گویا از معربّات دوره عباسی است و در حکایت ابوالقاسم بغدادی نیز آمده است (الأزدی، بی تا: ۴۴).

- **صینی:** (۲۰، ۳۰، ۳۱، ۳۵، ۳۸، ۴۶، ۹۲، ۱۰۰، ۱۰۷، ۱۲۱، ۱۷۶، ۲۲۵، ۲۵۵)، **صینیین** (۲۰، ۴۶)، **صوانی** (۷۷، ۱۰۴، ۱۱۴، ۱۱۹، ۱۲۰، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۶۵)، **زیرصینی** (۱۹۴، ۲۴۰). پیش‌تر در *البيخلاء* جاحظ (۱۴۱۹ق: ۸۲)، *نشوار المحاضرة تنوخی* (۲۰۰۴: ج ۲: ۱۰۱ و ۴۰۵) و نیز *حکایه ابی القاسم البغدادی (الأزدی)*، بی‌تا: ۴۸ آمده است.

- **طست:** (۱۹۷، ۲۱۶، ۲۴۳). فارسی است (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۱۳۴؛ الثعالبی، ۲۰۰۸: ۳۳۹) و معرب «طشت» است (خفاجی، ۱۹۹۸: ۲۰۵؛ العنسی، ۱۹۳۲: ۴۶). در احادیث نبوی به کار رفته است.

- **قطرمیز:** (۲۴۱)، **قاطرمیز** (۲۵۹). آوند شیشه بزرگ [شراب] است (خفاجی، ۱۹۹۸: ۲۵۰). به جز صاحب *شفاء الغلیل*، دیگران نیز این واژه را در شعر (شابشتی، ۲۰۰۸: ۳۳۴) و نیز در نثر (الاصفهانی، بی‌تا: ج ۵: ۳۱۸؛ ج ۱۴: ۱۱۲) نشان داده‌اند.

- **قنادیل** (۲۶۱). جمع «قندیل» و معرب است (خفاجی، ۱۹۹۸: ۲۴۳؛ العنسی، ۱۹۳۲: ۵۹). اصلش کندیل است (حسن دوست، ۱۳۹۳: ۲۰۷۲).

- **کوز:** (۶۲). معرب کوزه است (شیر، ۱۹۸۸: ۱۴۰) که برخی (العنسی، ۱۹۳۲: ۶۵) آن را از ریشه آرامی شمرده‌اند، اما ثعالبی (۲۰۰۸: ۳۳۹) فارسی می‌داند.

- **مسجد:** (۳۹، ۱۰۵، ۲۲۱). جوالیقی، خفاجی و ادی شیر آن را معرب نمی‌دانند. اما تقریباً تردیدی نیست که برگرفته از *mazgit* پهلوی (مکنزی، ۱۳۷۳: ۳۰۴) است. آرتور جفری (۱۳۷۲: ۳۷۹) با بیان این که این کلمه ۲۸ بار در قرآن آمده، آن را معرب شمرده، می‌گوید: فعل «سجد» در اصطلاح دینی؛ یعنی پرستیدن، متأثر از کاربرد آرامی است.

۲-۲-۲. واژگان سرگرمی و موسیقی

- **ستاره:** (۱۹۰). همان ساز سه‌تار ایرانی است که در روزگار عباسی بسیار مشهور بوده است و منابعی همچون: *ادب الکتاب (الصولی، ۱۳۴۱ق: ۱۷۱)*، *الفرج بعد الشده (التنوخی، ۱۹۷۸: ج ۲: ۳۸۵)*، *البصائر والذخائر (ابوحیان توحیدی، ۱۹۸۸: ج ۲: ۱۵)*، ... از آن یاد کرده‌اند.

- **شطرنج:** (۲۵۷). به کسر شین صحیح است (الشرتونی، ۱۳۷۴: ۵۹۱). خفاجی (۱۹۹۸: ۱۸۶) آن را تنها معرب و دیگران (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۲۵۷؛ العنسی، ۱۹۳۲: ۴۱؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق: ج ۲: ۳۰۸) فارسی دانسته‌اند. از واژگان کهن است و مالک بن انس (۲۰۰۴: ج ۵: ۱۳۹۶) در *الموطأ* می‌گوید: «لَا خَيْرَ فِي الشُّطْرُنَجِ».

- **طنبور:** (۱۰۷). فارسی است (خفاجی، ۱۹۹۸: ۲۰۵) و معرب «دنب بره» (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۵). برخی مرکب از «دنبه» و «بره» دانسته و معنای دنبه را به اشتباه «ابزار» ضبط کرده‌اند (العنسی، ۱۹۳۲: ۴۷). در برخی متون کهن‌تر (الأزدی، بی‌تا: ۱۱، ۱۱۵، ۱۳۴، ۱۳۵) به چشم می‌خورد.

- **نرد:** (۱۷۴، ۲۵۷). جوالیقی (۱۹۶۹: ۲۵۷) و خفاجی (۱۹۹۸: ۲۹۶) اجمعی معرب و دیگران (شیر، ۱۹۸۸: ۱۵۱؛ العنسی، ۱۹۳۲: ۷۳) فارسی دانسته‌اند. واضع آن اردشیر پسر بابک است و از این رو «نردشیر» خوانده می‌شود (فیروزآبادی، ۲۰۰۵: ج ۱: ۳۲۲). در پاره‌ای احادیث، شدیداً از آن نهی شده (ن.ک: المنجد، ۱۹۷۸: ۱۵۲) و باب «اللعب بالنرد» در *الموطأ* به همین موضوع اختصاص دارد.

۲-۲-۳. نام گیاهان

- **أبنوس:** (۱۲۱، ۲۵۷). صاحب تفسیر الألفاظ الدخیلة فی اللغة العربیة (العینسی، ۱۹۳۲: ۱) آن را معرب، اما ریشه‌اش را هندی می‌داند. حال آن‌که هر دو جزء واژه پارسی است و «نوس» به معنای: رنگین‌کمان است.
- **أترج:** (۱۱۵، ۱۳۶). خفاجی (۱۹۹۸: ۷۵) در شعری از آن یاد کرده، اما ریشه کلمه را مشخص نکرده و برخی آن را فارسی می‌دانند (العینسی، ۱۹۳۲: ۱۷). پیش‌تر در برخی متون (الأزدی، بی‌تا: ۴۰، ۴۴، ۴۵؛ المنجد، ۱۹۷۸: ۵) آمد هاست. معرب ترنج است.
- **بنفسج:** (۱۱۵). معرب بنفشه است (شیر، ۱۹۸۸: ۲۸؛ العینسی، ۱۹۳۲: ۱۳) که در شعر پیش از اسلام (خفاجی، ۱۹۹۸: ۸۷) و نیز متون عصر عباسی (الأزدی، بی‌تا: ۵۲، ۶۵، ۶۶) آمده است. صورت پهلوی آن wanafšag (مکنزی، ۱۳۷۳: ۱۹۹) است.
- **بوقی:** (۸۷). نوعی گل تزینی است که به گفته صاحب مخزن الادویه (عقیلی، ۱۹۱۳: ص. ۱۳۶۶) به «قنطوریون» نیز نام‌بردار است. این نام اخیر، فراوان در الذخیره خوارزمشاهی دیده می‌شود.
- **خلنج:** (۲۵۶). جوالیقی (۱۹۶۹: ۱۸۴) آن را فارسی شمرده و معرب خلنگ است (تبریزی، ۱۳۴۲: ۷۶۶).
- **صندل:** (۳۸، ۷۰، ۲۵۴). ثعالبی (۲۰۰۸: ص. ۳۴۰) کلمه را فارسی دانسته، خفاجی (۱۹۹۸: ۱۹۸) آن را معرب «چندل» و ادی شیر (۱۹۸۸: ۱۰۸) معرب «چندال» شمرده‌اند که قول اخیر درست نمی‌نماید.
- **کافور:** (۸۷، ۲۴۱). خفاجی (۱۹۹۸: ۲۵۶) این کلمه را تنها معرب دانسته و برخی دیگر (ثعالبی، ۲۰۰۸: ۳۴۰؛ شیر، ۱۹۸۸: ۱۳۶؛ جفری، ۱۳۷۲: ۳۵۶) فارسی می‌دانند.
- **نارنج:** (۱۱۵). معرب «نارنگ» است (شیر، ۱۹۸۸: ۱۵۲) و نمونه آن در متون کهن‌تر (الأزدی، بی‌تا: ۴۴، ۴۵) آمده است.
- **نرجس:** (۱۱۵). جوالیقی (۱۹۶۹: ۳۷۹) و ثعالبی (۲۰۰۸: ۳۴۰) آن را فارسی دانسته و برخی اصل فارسی آن، یعنی «نرگس» را نیز آورده‌اند (شیر، ۱۹۸۸: ۱۵۱؛ العینسی، ۱۹۳۲: ۷۳؛ التونجی، ۱۹۹۸: ۱۷۷). پیش‌تر در برخی متون از رنگ «النرجسیه» یاد شده است (الأزدی، بی‌تا: ۴۰).
- **ساج:** (۱۳۴). معرب «ساگ» است (شیر، ۱۹۸۸: ۹۶). جوالیقی (۱۹۶۹: ۱۸۵) این واژه را در شعری از فرزدد آورده، اما به ریشه آن اشاره ندارد.
- ۲-۲-۴. واژگان پوشاک و خوراک**
- **إبریسم:** (۲۸، ۷۵، ۱۰۱، ۱۱۳). معرب است (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۷۵؛ شیر، ۱۹۸۸: ۶). فارسی آن ابریشم است (العینسی، ۱۹۳۲: ۱).
- **استبرق:** (۵، ۶). جوالیقی (۱۹۶۹: ۵۳) و خفاجی (۱۹۹۸: ۳۵) تنها آن را غیر عربی دانسته‌اند، اما برخی (المنجد، ۱۹۷۸: ۸۳، ۹۳؛ العینسی، ۱۹۳۲: ۳) فارسی می‌شمارند. صورت فارسی آن «استبرک» است.
- **تکّه:** (۲۱۱). خفاجی (۱۹۹۸: ۱۰۴) آن را معرب و جمع آن را «تکک» دانسته است. گرچه در منتهی‌الأرب (صفی‌پور، بی‌تا: ۱۲۸) به معنای شلواریبند آمده، اما به قرینه متن مورد بررسی، می‌بایست چیزی مانند شال کمر بوده باشد.

- **ثرید:** (۲۴۲). در *لسان‌العرب* آمده (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق: ج ۹/ ۲۷۶) و *معرب* ترید فارسی است (هروی، ۱۳۸۷: ۱۰۶).
- **جوارب:** (۲۱۸). جمع «جورب» و *معرب* است (خفاجی، ۱۹۹۸: ۱۱۵، ۲۱۸). از *گورب* فارسی ساخته شده است (حسن‌دوست، ۱۳۹۳: ۹۷۲). نمونه آن در شعر پیش از اسلام آمده است (المنجد، ۱۹۷۸: ۱۹۱). ادی شیر *معرب* «کوب» و ژرف‌ساخت واژه را «گور پا» می‌داند (شیر، ۱۹۸۸: ۴۸). *جورب* و *چورب* ترکی، از فارسی نوین گرفته شده است (تفضلی، ۱۳۸۸: ۵).
- **خسروانی:** (۷۰، ۸۰، ۸۶، ۲۵۰، ۲۵۳، ۲۵۷). خفاجی (۱۹۹۸: ۱۳۷) فقط *معرب* دانسته و (المنجد، ۱۹۷۸: ۲۷، ۱۹۴) آن را فارسی شمرده است. پیش‌تر در برخی متون (الآزدی، بی‌تا: ۳۹، ۷۷) آمده است.
- **دیباچ:** (۲۷، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۶۶، ۶۷، ۶۹، ۷۵، ۷۸، ۸۰، ۸۲، ۸۶، ۸۷، ۱۰۴، ۱۲۳، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۳، ۱۳۵، ۱۵۰، ۱۵۹، ۱۹۹، ۲۱۶، ۲۶۸). بی‌گمان از فارسی *معرب* شده و ژرف‌ساخت واژه را «دیوباف» گفته‌اند (جوایقی، ۱۹۶۹: ۱۸۸؛ خفاجی، ۱۹۹۸: ۱۴۴؛ شیر، ۱۹۸۸: ۶۰؛ الثعالبی، ۲۰۰۸: ۳۳۹).
- **رزمه:** (۲۴۲). به معنای بقچه بزرگ است که خفاجی (۱۹۹۸: ۱۶۰) آن را *معرب* دانسته و افزوده که عوام، آن را به ضم تلفظ می‌کنند. برخلاف نظر *برهان قاطع* (تبریزی، ۱۳۴۲: ۹۴۵) که آن را به کسر اول خوانده و عربی شمرده، این واژه به فتح اول و فارسی است.
- **سروال:** (۲۲۹، ۲۶۹)، **سراویل** (۷۸، ۲۱۵، ۲۳۲). *معرب* «سروال» است (خفاجی، ۱۹۹۸: ۳۶؛ شیر، ۱۹۸۸: ۸۸؛ العنسی، ۱۹۳۲: ۳۵). در شعر پیش از اسلام فراوان ذکر شده است. «سراییل» (ابراهیم: ۵۰؛ نحل: ۸۱) - که دو بار در قرآن کریم آمده - جمع همین کلمه است (جفری، ۱۳۷۲: ۲۵۰).
- **طراز:** (۲۱۱). خفاجی (۱۹۹۸: ۲۰۵) طرز و طراز را تنها *معرب* و جوایقی (۱۹۶۹: ۲۷۱) فارسی می‌داند. در سروده‌های پیش از اسلام دیده می‌شود (المنجد، ۱۹۷۸: ۵۴، ۲۳۳).
- **طیلسان:** (۲۱۵، ۲۲۹)، **طیالسه** (۱۳۹). جوایقی (۱۹۶۹: ۲۷۵) و خفاجی (۱۹۹۸: ۲۰۴) آن را فقط *اعجمی* *معرب* می‌دانند، اما ادی شیر (۱۹۸۸: ۱۱۳) گفته که *معرب* «تالشان» است.
- **قرطق:** (۱۶۵)، **قراطق** (۱۲۸). *معرب* «کرته» فارسی است به معنای پیراهن (جوایقی، ۱۹۶۹: ۳۱۳؛ خفاجی، ۱۹۹۸: ۱۳۸؛ شیر، ۱۹۸۸: ۱۲۴). در سنن ابی‌داود (المنجد، ۱۹۷۸: ۱۴۰) و شعر ابن‌مفرغ (همان: ۲۴۲) دیده می‌شود.
- **فالودج:** (۱۱۱، ۲۲۳). جوایقی (۱۹۶۹: ۲۹۵) تنها *معرب* شمرده و ثعالبی (۲۰۰۸: ۳۴۰) فارسی دانسته است. می‌دانیم که *معرب* «پالوده» است (شیر، ۱۹۸۸: ۱۲۰؛ العنسی، ۱۹۳۲: ۳۳). در برخی متون کهن‌تر (الطبری، ۱۳۸۷ق: ج ۹/ ۷۷؛ الآزدی، بی‌تا: ص. ۱۰، ۴۱، ۴۳، ۶۶، ۹۲) آمده است.
- **فستق:** (۴، ۲۵). خفاجی (۱۹۹۸: ص. ۲۲۹) آن را *معرب*، جوایقی (۱۹۶۹: ص. ۲۸۶) آن را فارسی و ادی شیر (۱۹۸۸: ص. ۱۱۹) برگرفته از پسته می‌داند. اما برخی معتقدند آرامی است (العنسی، ۱۹۳۲: ۵۲). نمونه آن در شعر ابونخیله آمده (المنجد، ۱۹۷۸: ۲۴۰) و برخی منابع (الآزدی، بی‌تا: ۴۰) از رنگ «فستقیه» یاد کرده‌اند.

- **قُلْفَل:** (۲۵۵). خفاجی (۱۹۹۸: ۲۲۷) این کلمه را معرّب، ثعالبی (۲۰۰۸: ۳۴۰) آن را فارسی و ادّی شیر (۱۹۸۸: ۱۲۱) معرّب «پلپل» شمرده است. برخی ریشه کلمه را هندی دانسته‌اند (العنسی، ۱۹۳۲: ۵۳). در شعری از نابغه جعدی آمده است (ن.ک: جوالیقی، ۱۹۶۹: ۲۹۸).

۲-۲-۵. واژگان رزم و بزم

- **بازداریه:** (۲۱۹). «باز» فارسی است (العنسی، ۱۹۳۲: ۷). «بازیار» فارسی است (المنجد، ۱۹۷۸: ۱۷۱). صاحب القاموس المحيط، دارنده باز شکاری را «بازدار» و «بازیار» خوانده است (فیروزآبادی، ۲۰۰۵: ج ۱: ۳۴۹). در فارسی نیز بازدار به معنای: بازبان و قوشچی است (نفیسی، ۱۳۵۵: ۵۱۱).

- **ترکش:** (۴۷). معرّب است (خفاجی، ۱۹۹۸: ۱۱۰). همان «تیرکش» [تیردان] است.

- **جزیه:** (۱۶۶). اصل واژه سریانی است و به واسطه «گزیت» فارسی، به عربی راه یافته است (جفری، ۱۳۷۲: ۱۶۸). در زبان پهلوی به شکل «gazīdag» (مکنزی، ۱۳۷۳: ۲۲۴) کاربرد داشته است.

- **جوشن:** (۱۳۶، ۲۱۷)، **جواشن** (۷۱، ۱۲۷، ۱۴۲، ۱۴۴، ۱۸۶، ۲۱۳). معرّب است (خفاجی، ۱۹۹۸: ۱۲۰).

- **خنجر:** (۱۷۷). فارسی است (العنسی، ۱۹۳۲: ۲۵). در شعر سده چهارم به چشم می‌خورد (ن.ک: المرزبانی، ۱۹۸۲: ۴۲۲؛ ابن جنی، ۲۰۰۰: ج ۲: ۹۷).

- **خوذه:** (۱۳۶)، **خوذ** (۷۱، ۱۴۲، ۱۴۴، ۱۸۷). معرّب «خود» فارسی است (العنسی، ۱۹۳۲: ۲۵).

- **دَرَقه:** (۶۹، ۱۳۶، ۲۵۱)، **الدَرَق** (۲۵۲). معرّب است (خفاجی، ۱۹۹۸: ۱۵۳) و به معنای «سپر».

- **دکوجه** (۲۶۰). در غیر عربی بودن واژه تردیدی نیست. منابعی که به گردآوری و ریشه‌یابی معرّبات پرداخته‌اند، از این واژه غفلت ورزیده‌اند. در متن مورد پژوهش به معنی گونه‌ای آوند باده آمده است.

- **زرد:** (۱۴۴)، **زردیات** (۱۳۶). معرّب زره است (شیر، ۱۹۸۸: ۷۷).

- **شاذکلاه** (۱۲۲). در معاجم عربی و متون مرتبط با معرّبات دیده نشد. در پارسی بودن واژه تردید نیست و بلکه همان آیین شراب «شاذکلی» [شاذگلی] است که پیشتر به خامه اینجانب (ن.ک: طباطبایی، ۱۳۹۸: ۲۲۳-۲۱۶) واکاوی شده است. گویا نویسندگان عرب، بدین گمان که یای آخر «کلی»، الف مقصوره است، آن را «شاذکُلاه» خوانده‌اند. سپس پنداشته‌اند «کُلاه» همان کلاه فارسی است و از این رو به خطا، معنای: کلاه شادی برای آن یاد کرده‌اند (ایمانیان، ۱۴۰۱: ۱۹).

- **طبرزین:** (۶۳)، **طبرزینات** (۱۳۸). فارسی است (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۲۷۶؛ شیر، ۱۹۸۸: ۱۰۴). ایرانیان به آن تبر می‌گویند (خفاجی، ۱۹۹۸: ۲۰۵). نمونه آن در شعر جریر آمده است (المنجد، ۱۹۷۸: ۲۳۴). آمیغی (ترکیبی) از «تبر» و «زین» است.

- **عیارین:** (۱۴۵). عیار برگرفته از ayār پهلوی است (مکنزی، ۱۳۷۳: ۴۷). برخی پژوهش‌ها (محبوب، ۱۳۸۷: ۹۵۶-۹۵۷) از ناسازواری این واژه با لغات هم‌ریشه آن در عربی سخن گفته‌اند.

- **منجنوقات:** (۷۰). جمع منجنوق و آن معرّب است (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۳۵۵). ادّی شیر با یادکرد صورت‌های دیگر کلمه مانند «منجلیق» و «منجلیق» آن را فارسی می‌شمارد (شیر، ۱۹۸۸: ۱۴۶). برخی آن را صورت دیگرسان «من چه

نیک» فارسی خوانده‌اند (العنسی، ۱۹۳۲: ۷۱). این کلمه در شعر جریر یاد شده (المنجد، ۱۹۷۸: ۲۶۱) و جمع آن، یعنی «مجانیق» نیز در شعر بدر بن عامر آمده است (همان: ۱۴۸).

۲-۲-۶. جواهرات و زیور آلات

- بَلَخَش (۲۵۹، ۲۶۱). گوهری است که از بدخشان به دست آید و آن معرب است (خفاجی، ۱۹۹۸: ۹۹؛ شیر، ۱۹۸۸: ۲۶).

- بَلُور: (۳۰، ۴۶، ۶۱، ۶۸، ۷۷، ۸۵، ۱۰۷، ۱۲۷، ۱۷۴، ۱۹۰، ۲۳۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱). برخی آن را فارسی دانسته‌اند (العنسی، ۱۹۳۲: ۱۲؛ ثعالبی، ۲۰۰۸: ۳۳۹).

- جوهر: (۳، ۱۱، ۱۳، ۲۲، ۴۰، ۴۴، ۴۶، ۴۷، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۷، ۶۸، ۷۰، ۷۵، ۷۷، ۷۸، ۸۷، ۹۲، ۹۳، ۹۹، ۱۱۳، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۴، ۱۳۷، ۱۵۱، ۱۵۹، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۷۳، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۸۰، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۷، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۴، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۵، ۲۴۰، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۶۱، ۲۶۲)، جواهر (۲۹)، ۶۱، ۷۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۸، ۱۷۶، ۲۲۷، ۲۴۲، ۲۵۷، ۲۶۸)، جوهری (۱۲۰، ۲۱۵، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴). معرب است (خفاجی، ۱۹۹۸: ۱۱۳). فارسی است (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۱۴۶؛ شیر، ۱۹۸۸: ۴۶). برگرفته از gōhr پهلوی است (مکنزی، ۱۳۷۳: ۷۹) و یکی از سه واژه پرسیامد کتاب است. پیش‌تر در برخی متون عربی (الأزدی، بی‌تا: ۴۴) یاد شده است.

- زبرجد: (۱۵۷، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۷۱، ۱۷۳، ۲۶۹). بیشتر محققین آن را فقط معرب شمرده (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۲۲۳؛ خفاجی، ۱۹۹۸: ۱۶۸؛) و برخی (شیر، ۱۹۸۸: ۷۶؛ العنسی، ۱۹۳۲: ۳۲) به فارسی بودن آن اذعان دارند.

- زمرد: (۱۲، ۱۸، ۲۰، ۲۹، ۳۶، ۶۳، ۸۷، ۱۲۰، ۱۶۱، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۹۰، ۲۳۱، ۲۳۶، ۲۴۲، ۲۵۱، ۲۵۳، ۲۶۲). معرب است (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۲۲۳). فارسی است (العنسی، ۱۹۳۲: ۳۲).

- فیروزج: (۷۹، ۱۹۴، ۱۹۵، ۲۵۱، ۲۶۹). فارسی است (ثعالبی، ۲۰۰۸: ۳۳۹) و معرب پیروز است (شیر، ۱۹۸۸: ۱۲۲). پیش‌تر در برخی منابع (الأزدی، بی‌تا: ۱۰۴) نیز یاد شده است.

- لازورد: (۴، ۲۵، ۲۵۵). معرب «لازورد» است (شیر، ۱۹۸۸: ۱۴۱؛ العنسی، ۱۹۳۲: ۶۶).

- مسادکنان / مشادکنان (۶۲). این واژه به احتمال زیاد فارسی است، اما معنای دقیق آن دانسته نشد. از جمله هدایای امپراتور روم به خلیفه الراضی بالله، صندوقچه‌ای بوده جواهرنشان که در آن سه شاخه گل بزرگ زرین نهاده بودند با سه مسادکنان طلا و سه شاخه گل کوچک سیمین با سه مشادکنان نقره.

- مسک: (۵، ۲۸، ۳۷، ۲۳۰، ۲۳۷). بی‌گمان فارسی است (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۳۷۳؛ خفاجی، ۱۹۹۸: ۱۳۸؛ ثعالبی، ۲۰۰۸: ۳۴۰). در شعر جاهلی فراوان یاد شده و در قرآن کریم (مطفین: ۲۶) هم آمده است. ابومطهر الأزدی (بی‌تا: ۲۱، ۴۰، ۴۴، ۱۲۹) از آن یاد کرده است. برگرفته از mušk پهلوی (مکنزی، ۱۳۷۳: ۱۰۹) است.

- مینا (۲۵۱). فارسی است (شیر، ۱۹۸۸: ۱۴۹؛ العنسی، ۱۹۳۲: ۷۲).

- یاقوت: (۲۲، ۲۴، ۱۹۰، ۱۹۷، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۸). معرب است (العنسی، ۱۹۳۲: ۷۶). فارسی است (ثعالبی، ۲۰۰۸: ۳۳۹).

- یشب: (۸۲، ۲۵۹، ۲۶۰). معرّب «یشپ» است (شیر، ۱۹۸۸: ۱۶۰). برخی (العنسی، ۱۹۳۲: ۷۷) آن را عبرانی دانسته‌اند، اما درست‌تر این است که فارسی است (ن.ک: حسن دوست، ۱۳۹۳: ۲۹۴۵).

۷-۲-۲. نام جانوران

- بُبور: (۱۸۶). جمع «ببر» است که خفاجی (۱۹۹۸: ۸۱) آن را معرب و العنسی (۱۹۳۲: ۸) فارسی می‌داند. صاحب *حیاء الحیوان* (الدمیری، ۱۴۲۴ق: ج ۱: ۱۶۴؛ ج ۲: ۳۰۲) از این جانور یاد کرده است.

- بُختی: (۲۳۲)، البُخت (۷۰). خلیل بن احمد «البُختُ والبُختی» را فارسی می‌داند (فراهیدی، بی تا: ج ۴: ۲۴۱).

- تدرُج: (۱۴۶). خفاجی (۱۹۹۸: ۱۰۳) تنها معرّب دانسته و جوالیقی (۱۹۶۹: ۱۳۹) به نقل از اهل لغت، آن را معادل «تذرو» فاسی می‌داند. جاحظ (۱۴۲۴ق: ج ۳: ۱۰۴) از این پرنده یاد کرده است. از تدرگ *tadarg* پارتی مشتق شده است (تفضلی، ۱۳۸۸: ۶).

- دُراج: (۱۹، ۳۰، ۱۰۷). معرّب تُراج فارسی است (شیر، ۱۹۸۸: ۶۱) و جوالیقی (۱۹۶۹: ۱۳۹) آن را تذرو دانسته است. ازدی (بی تا: ۴۰) نیز از «دراج» و جمع آن «دراریج» (همان: ۳۹) یاد نموده است.

- زرافة: (۴۷، ۷۰، ۱۳۹). ادی شیر (۱۹۸۸: ۷۸) آن را برگرفته از «زرنابه» فارسی می‌داند.

- سمندل (۲۵، ۲۵۹). جوالیقی (۱۹۶۹: ۲۴۴) گفته که این کلمه، عربی نیست و ادی شیر (۱۹۸۸: ۹۴) ژرف ساخت فارسی آن را «سام اندرون» می‌داند.

- شَهْرِي (۳۹، ۴۰، ۴۲)، شَهْرِيَّان (۴۰)، شَهْرِي (۳۱، ۴۱، ۴۲، ۴۶، ۱۱۵). گونه‌ای اسب تاتاری است (صفی پور، بی تا: ۶۶۲). این واژه منسوب به «شهر» پارسی است و در برخی منابع (شابشتی، ۲۰۰۸: ۱۷۹؛ التنوخی، ۱۹۷۸: ج ۳: ۱۱۷) با این معنا آمده است.

- عُقْبَان (۶۳). جمع عقاب و معرّب است (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۲۱۸).

- کبش (۱۰۶)، کباشین (۲۲۰). معرّب «چبوش» به معنای بز نر است که در گویش‌های ایرانی با تلفظ بیش و کم یک سان کاربرد دارد (کیا، ۱۳۹۰: ۱۱۵).

- فیل (۳، ۹، ۲۲، ۲۴، ۳۷، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۹، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۶، ۲۶۶). فارسی است (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۴۰۴) و معرّب «پیل» (شیر، ۱۹۸۸: ۱۲۳).

۸-۲-۲. ملزومات درباری

- تاج (۲۲، ۲۵، ۴۰، ۴۵، ۴۶، ۱۶۱، ۲۶۸)، تیجان (۹۲، ۱۹۸). اصل پهلوی آن «تاگ» است (المنجد، ۱۹۷۸: ۲۰).

- جوسق (۱۳۵). فارسی است (العنسی، ۱۹۳۲: ۲۲؛ المنجد، ۱۹۷۸: ۱۹۰) و معرّب «کوشک» (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۱۴۴؛ خفاجی، ۱۹۹۸: ۱۱۲). در برخی متون کهن‌تر به صورت «جواسق» (الآزدی، بی تا: ۲۳) نیز آمده است.

- درفش کاویان (۱۵۷). جوالیقی (۱۹۶۹: ۴۰۴) «درفس» را فارسی معرّب و خفاجی (۱۹۹۸: ۱۵۵) آن را معادل «درفش» می‌داند.

- شاهنشاه (۷۸). «شهنشاه» فارسی است (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۲۵۶). معرّب است (خفاجی، ۱۹۹۸: ۴۳). فارسی محض است (شیر، ۱۹۸۸: ۱۰۴). آعشی در بیتی چنین سروده است:

- وکسری شهنشاه الذی سار ذکره له ما اشتهی راح عتیق و زنبق (المنجد، ۱۹۷۸: ۵۲)
- شبداز (۲۶۶). معرب «شبدیز» است (خفاجی، ۱۹۹۸: ۱۸۸؛ شیر، ۱۹۸۸: ۹۷) که نام اسب خسرو پرویز بود.
- قهرمان (۱۷۹، ۲۲۴)، قهارمه (۱۱۶). معرب «کهرمان» (خفاجی، ۱۹۹۸: ۳۷) است. جوالیقی (۱۹۶۹: ۵۶) تنها آن را معرب دانسته و برخی منابع (العنسی، ۱۹۳۲: ۵۹) آن را مرکب از «قهر» عربی و «مان» فارسی، به معنی: صاحب شمرده‌اند. در امثال عربی (میدانی، بی تا: ج ۱: ۲۶۲) نیز راه یافته است.
- کسری (۳، ۲۶۵). جوالیقی (۱۹۶۹: ۳۳۰) این کلمه را معرب «خسرو» و خفاجی (۱۹۹۸: ۲۵۸) معرب خسرو [و] می‌داند. نمونه آن در شعر پیش از اسلام به چشم می‌خورد.
- کَلْوَتَةٌ^۴ (۲۵۸). در متن به معنای تاج/ دیهیم آمده است.
- مهرجان (۵، ۲۸، ۲۹). مهرگان فارسی است و خفاجی (۱۹۹۸: ۲۷۳) گفته که در کلام قدیم نیامده است. برخی منابع به درستی آن را عید ایرانی می‌شمارند (العنسی، ۱۹۳۲: ۷۱).
- نیروز (۵، ۲۰، ۳۸، ۶۰، ۲۶۸). «نیروز» فارسی معرب است (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۳۸۸). همان «نوروز» فارسی است (شیر، ۱۹۸۸: ۱۵۱؛ العنسی، ۱۹۳۲: ۷۴؛ خفاجی، ۱۹۹۸: ۲۹۴). بسیاری از آیین‌های پادشاهان ساسانی با نوروز پیوند داشت. در کتاب مورد پژوهش نیز به آیین تحفه دادن نوروزی اشاره شده و از جمله آمده که علی بن محمد بن الفرات^۵؛ وزیر شیعی خلیفه المقتدر، در روز نوروز هدایایی به ارزش هفتصد هزار درهم بخشیده است (۶۰).

۲-۲-۹. سنجها و اندازه‌ها

- بُهَار (۲۰۲). واحد وزن است و برابر با پوست گاو نر. معرب است (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۱۱۰؛ خفاجی، ۱۹۹۸: ۸۵). ادی شیر با بیان: «البهار بمعنی الصنم فارسی محض» (شیر، ۱۹۸۸: ۲۹)، این معنی اخیر را مد نظر نداشته، اما خفاجی (۱۹۹۸: ۸۵) واژه را تنها به معنای واحد وزن می‌داند و آن را هم‌سنگ سه قنطار می‌شمارد. صاحب برهان قاطع معنای نخست را ذکر کرده و محمد معین در حاشیه، آن را وزنه‌ای هندی دانسته است (تبریزی، ۱۳۴۲: ۳۲۲). نصر علی (۲۰۰۱: ۱۵۶) آن را فارسی محض می‌شمارد.
- درهم (۵، ۶، ۴۰، ۹۸، ۹۹، ۱۹۲، ۱۹۷، ۲۱۹، ۲۳۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۶۲)، درهم (۶، ۳۷، ۹۲، ۱۰۰، ۱۱۴، ۱۹۳، ۲۲۰، ۲۴۶، ۲۵۶). خفاجی (۱۹۹۸: ۱۴۵) آن را معرب «درم» فارسی می‌شمارد و جوالیقی (۱۹۶۹: ۱۴۸) به نقل از ابن کلیبی، «جرهم» را معرب درهم دانسته است. در شعر اعشی آمده است (المنجد، ۱۹۷۸: ۳۵). برخی منابع بر آنند که «درهم» یونانی و «درم» فارسی است (العنسی، ۱۹۳۲: ۲۷). اما سخن نصر علی (۲۰۰۱: ۲۹۹) که می‌گوید: ظاهراً از زبان پهلوی وارد عربی شده، استوارتر است. زیرا در پهلوی، drahm با همین معنا وجود دارد (مکنزی، ۱۳۷۳: ۲۴۲).
- دُست (۸۱)، دستا[ن] (۶۶). معرب «دست» فارسی است (شیر، ۱۹۸۸: ۶۳) که نمونه آن در شعر اعشی (المنجد، ۱۹۷۸: ۳۵) و نیز در نشوار المحاضره (تنوخی، ۲۰۰۴: ج ۱: ۳۸) آمده است.
- کیس (۳۵، ۹۲). جوالیقی (۱۹۶۹: ۹۴) «الکیس و البلاس» [کیسه و پلاس] را در شعری آورده است.

- کیلجۀ (۲۳۶). از واحدهای غیر مشهور وزن و آن معرّب است (خفاجی، ۱۹۹۸: ۲۵۷). به نظر می‌رسد ترکیبی از «کیل» عربی و «چه» (ادات تصغیر) فارسی باشد. برخی منابع (النویری، ۱۴۲۳ق: ج ۱۲: ۸۳) مقدار دقیق آن را آورده‌اند.

- مثقال (۲۵، ۷۹، ۲۰۱، ۲۴۳، ۲۴۵، ۲۵۹، ۲۶۱، ۲۶۶)، مثقالان (۲۶۱، ۲۶۲)، مثاقیل (۸۰، ۲۳۳، ۲۴۰، ۲۵۹). آرتور جفری (۱۳۷۲: ۳۷۳) با بیان این که این واژه در شعر کهن عربی نیز آمده، آن را واژه قرضی قدیمی می‌داند.
- مَکوک (۲۳۶). واحد وزن است و در مفاتیح‌العلوم (خوارزمی، ۱۳۴۷: ۲۰) هر مَکوک برابر سه کیلجه آمده است. برخی منابع (العنسی، ۱۹۳۲: ۷۰) واژه را به معنای کاسه آب‌خوری نیز آورده و اصل آن را فارسی شمرده‌اند.
- منّ (۴، ۵، ۳۹، ۴۲، ۴۳، ۶۹، ۸۵، ۱۰۰، ۲۳۰، ۲۵۸، ۲۶۰). جوالیقی (۱۹۶۹: ۳۷۲) به نقل از اصمعی و نیز خفاجی (۱۹۹۸: ۲۷۴) آن را معرب می‌دانند.

۲-۱۰-۲. دیگر واژگان

- بند (۱۴۵)، بنود (۷۰، ۱۴۲، ۱۴۴، ۱۴۵، ۲۵۱، ۲۵۲). در فارسی بودن آن کسی تردید ندارد (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۱۲۵؛ خفاجی، ۱۹۹۸: ۸۶؛ العنسی، ۱۹۳۲: ۱۳؛ المنجد، ۱۹۷۸: ۱۰۳، ۱۷۹). در منابع کهن‌تر نیز آمده‌است (الأزدی، بی‌تا: ۱۰۱).

- ترجمان (۱۰۳، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۴۳، ۱۴۷، ۱۴۸)، تراجمۀ (۱۰۳، ۱۲۸). معرب targumān پهلوی (مکنزی، ۱۳۷۳: ۱۴۶) است.

- جصّ (۱۶۶). خفاجی (۱۹۹۸: ۱۱۲) تنها آن را غیر عربی شمرده و حال آنکه معرب «گچ» است.

- جوالقات (۱۵۶). جمع «جوالق» و آن معرّب «گواله» فارسی است (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۱۵۸؛ خفاجی، ۱۹۹۸: ۱۱۵).
- دهاقین (۵). جمع دهقان و آن فارسی معرّب است (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۱۹۴). پیش‌تر در شعر أخطل یاد شده (المنجد، ۱۹۷۸: ۲۰۲) و خفاجی (۱۹۹۸: ۱۵۰) آن را معرّب «دهخان» دانسته است. در حالی که مأخوذ از «دهگان» فارسی است (حسن‌دوست، ۱۳۹۳: ۱۳۸۴).

- دهالیز (۱۳۳، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۵۲). جمع «دهلیز» و آن فارسی است (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۲۰۲). برخی تنها آن را معرّب شمرده‌اند (خفاجی، ۱۹۹۸: ۱۴۹؛ شیر، ۱۹۸۸: ۶۸). در زبان پهلوی dahliz به همین معناست (مکنزی، ۱۳۷۳: ۲۴۵).

- صنم (۴۰، ۴۴، ۱۷۰)، أصنام (۳۷، ۴۴، ۱۹۲). معرّب «شمن» است (خفاجی، ۱۹۹۸: ۱۹۸؛ شیر، ۱۹۸۸: ۱۰۹) و به باور عده‌ای، ریشه عبرانی و آرامی دارد (العنسی، ۱۹۳۲: ۴۴).

- فردوس (۱۳۶). به قولی ضعیف، معرّب است (خفاجی، ۱۹۹۸: ۲۲۹). برگرفته از لفظ فارسی قدیم [پردیس] است (العنسی، ۱۹۳۲: ۵۰؛ جفری، ۱۳۷۲: ۳۲۷).

- فوآرات (۱۳۸). جمع «فواره» و آن موگد است (خفاجی، ۱۹۹۸: ۲۳۳).

- قرمز (۲۷). رنگ ارمنی سرخ است (فراهیدی، بی‌تا: ج ۵: ۲۵۵) و آن اعجمی معرّب است (جوالیقی، ۱۹۶۹: ۳۱۷؛ خفاجی، ۱۹۹۸: ۲۴۲). عیناً فارسی است (شیر، ۱۹۸۸: ۱۲۵؛ العنسی، ۱۹۳۲: ۵۶). معرّب «کرمست» است.

- **قفص** (۸۲) گرچه جوایلی (۱۹۶۹: ۳۲۳) آن را عربی صحیح دانسته و خفاجی (۱۹۹۸: ۲۴۳) غیر عربی بودنش را ضعیف شمرده، اما برخی معتقدند فارسی است (العنسی، ۱۹۳۲: ۵۷) و معرب «قفص» است (شیر، ۱۹۸۸: ۱۲۶).
- **کاغد** (۲۵). فارسی محض است (شیر، ۱۹۸۸: ۱۳۶؛ العنسی، ۱۹۳۲: ۶۰). ابوحنیان توحیدی (۱۴۲۴ق: ۶۴) از نیکویی «کاغد فرعونی» سخن گفته و قلقشندی (بی تا: ج ۲: ۵۱۴) آن را گونه‌ای قرطاس می‌داند. خلیل بن احمد بی آن‌که توضیحی دهد، «الکاغد» را خراسانی می‌داند (فراهیدی، بی تا: ج ۴: ۳۵۶). برخی نیز اصل واژه را چینی خوانده اند (التونجی، ۱۹۹۸: ۱۵۱).
- **بازهر**: (۳۷، ۶۳، ۱۷۰، ۲۵۴، ۲۵۹). فارسی است (العنسی، ۱۹۳۲: ۶) و معرب بادزهر (خفاجی، ۱۹۹۸: ۹۰).
- **دواج**: (۱۴۶، ۱۴۸، ۲۳۶، ۲۳۷). **دواویج** (۲۳۶). معرب دواج فارسی است (شیر، ۱۹۸۸: ۶۸).

۳. نتیجه‌گیری

واژگان معرب فارسی تبار در *الذخائر* را به سیاق دیگر واژگان فارسی می‌توان از چند سویه بررسی کرد. نخست از این بُعد که دامنه کاربست این واژگان نزد کاربران زبان چه اندازه است. به دیگر بیان، آیا فقط ابن‌زبیر و جامعه‌ای که وی با آنان در ارتباط بوده، با این کلمات آشنا بوده‌اند یا در گستره وسیعی از جهان عرب‌زبان آن روزگار کاربرد داشته است؟ بهترین ملاک برای ارزیابی این ویژگی، جست‌وجوی کلمات در لغت‌نامه‌های کهن است؛ زیرا اگر واژه‌ای چنان پرکاربرد بوده که از گفتار به نوشتار راه یافته، اهل لغت آن را ثبت کرده‌اند. از ۱۱۰ واژه‌ای که پیدا شد ۴ واژه: مسادکنان / مشادکنان - شاذکلی - کلوته - دکوجه در کتب لغت کهن نیامده است. غیبت این واژه‌ها از لغت‌نامه‌ها احتمالاً حاکی از آن است که دامنه کاربردشان چندان گسترده نبوده است؛ دست کم نه آن قدر که نزد همگان به عنوان یک کلمه عربی معرب پذیرفته شوند. اما ۱۰۶ واژه دیگر که همگی در معاجم عربی ذکر شده‌اند، بی‌شک شناخته‌شده و پرکاربرد بوده‌اند.

سویه دوم می‌تواند حوزه‌های معنایی باشد. وام‌واژگان *الذخائر* را می‌شود در ده دسته گنجانند. جدول پیوست بسامد واژگان هر حوزه را نشان می‌دهد. اما در این بین چند نکته شایان توجه است:

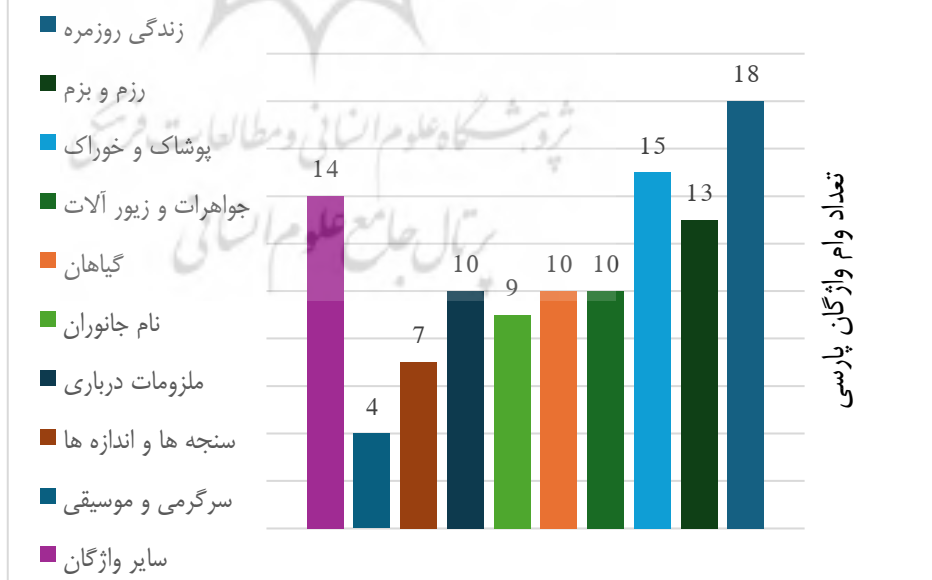
۱. بیشتر واژگان این ده دسته، حتی کلماتی که زیر عنوان "دیگر واژگان" جای دارند، به زندگی شهرنشینی مربوط‌اند. از جدول چنین برمی‌آید که کلمات در پیوند با زندگی روزمره، خوراک و پوشاک بیشترین بسامد را دارند و این خود، بر آنچه گفته شد، صحه می‌گذارد. شاید گفته شود که موضوع کتاب چنین اقتضا می‌کند، ولی پژوهش‌های معاصر ثابت کرده‌اند که زبان عربی برای رفع نیازش در زمینه زندگی شهری از فارسی یاری گرفته است و قدماً نیز به این امر معترف بودند؛ ابومنصور ثعالبی (و. ۴۲۹ق) فصل چهارم از باب بیست‌ونهم کتاب *فقه اللغة و سر العربیه* را به بیان آن دسته از واژگان فارسی اختصاص داده که در زبان عربی موجود نیست و عرب‌ها ناچار دست به تعریبشان زده‌اند. وی این الفاظ را به ده دسته تقسیم می‌کند: واژگان در پیوند با ظروف، پوشاک، خوراک، نوشیدنی‌ها، جواهرات، انواع نان، انواع شیرینی، گونه‌های مختلف گل و گیاه، رایحه‌های نیکو و انواع ادویه.

۲. وام‌واژگان دسته گیاهان و حیوانات به نیکی نشان می‌دهد که اختلاف اقلیم جغرافیایی جهان فارسی‌زبان با شبه‌جزیره عربستان که خاستگاه عربی است، سبب گشته فقر زبان عربی در باب گونه‌های گیاهی و جانوری نایاب

در شبه‌جزیره به کمک زبان فارسی رفع شود. فارسی‌زبانانی که عربی آموختند، برای توصیف جهان شناخته‌شده خود از رهگذر زبان عربی ناتوان بودند؛ چراکه در این زبان برای بسیاری از آنچه که می‌شناختند، معادلی نمی‌یافتند. بدین سبب نقصان یادشده را به یاری زبان مادری رفع کردند.

۳. گاه اهل لغت برای شناساندن واژه عربی اصیل از وام‌واژه فارسی آن یاری می‌گرفتند یا واژه دخیل فارسی تبار را با وام‌واژه دیگر تعریف می‌کردند. این نکته درباره چند کلمه الذخائر نیز صادق است. مثلاً در تعریف «السریر» می‌نویسند: «التخت» و برای شناساندن «المسوس» می‌گویند: «حجر البادزهر وهو التریاق». «باطیه» را که معرب «بادیه» است، «الناجود» می‌خوانند که آن هم فارسی است. این رویکرد می‌تواند دو دلیل داشته باشد. نخست فقر زبان عربی؛ بدین معنا که عربی برای دلالت بر آن مدلول، واژه‌ای ندارد. پس ناچار هم برای بیان مدلول مد نظر در کتاب لغت و هم برای شرح آن از وام‌واژه یاری می‌گیرند. یا آن‌که فقط به ذکر وام‌واژه قناعت می‌کنند. در بسیاری موارد اهل لغت از شرح واژه دخیل فارسی تبار صرف نظر کرده و فقط به نوشتن «معروف» اکتفا کرده‌اند. دلیل دیگر آن‌که وام‌واژه فارسی نزد همگان از اصل عربی شناخته‌شده‌تر است و پرکاربردتر. پس نگارنده به جای شرح تفصیلی واژه به آوردن مترادف فارسی آن رضایت می‌دهد. اما شاید علت دیگری هم در کار باشد و آن اعتبار زبان فارسی است؛ خاصه در زمینه‌هایی چون دانش پزشکی. از جمله شواهد این ادعا بحر الجواهر است که معجم واژگان طبی است به عربی. شارح در توضیح واژه «برنیه» که در الذخائر نیز آمده است، می‌نویسد: «إناء من خزف ... قده سرتنگ».

نمودار موضوعی وام‌واژگان فارسی الذخائر والتحف

یادداشت‌ها

- ۱- در این باره ن.ک: مقاله «فرآیند وام‌گیری و تعامل واژگانی بین زبان فارسی و زبان عربی»، نوشته ولی‌الله شجاع‌پوریان، ۱۳۹۵.
- ۲- در این باره ن.ک: کتاب «معجم الألفاظ العربیه فی اللغة الفارسیه»، نوشته محمد نورالدین عبدالمنعم، ۲۰۰۵.
- ۳- برخی محققان این عدد را به نسبت دوره‌های ادبی عربی تقسیم کرده‌اند: ۱۴۰ واژه در دوره پیش از اسلام و صدر آن، ۲۰۰ واژه در روزگار امویان و بقیه در عصر عباسی به زبان عربی وارد شد (رحمتی ترکشوند و میرزایی، ۱۳۹۲: ص. ۴۳). آذرنوش (۱۳۷۴: صص ۱۴۴-۱۳۰) شمار وام‌واژه‌های روزگار جاهلی را حدود ۱۰۰ واژه می‌داند و می‌افزاید که بیشترشان نه مستقیماً از زبان پهلوی؛ که از زبان‌های واسطه چون آرامی و سُرّیانی و عبری، به زبان عربی نفوذ کرده‌اند. نیز ن.ک: کتاب «فرهنگ واژه‌های فارسی در زبان عربی»، نوشته امام‌شوشتری، ۱۳۴۷.
- ۴- کلاهی را گویند گوشه‌دار و پر پنبه که بیشتر به جهت طفلان دوزند و گوشه‌های آن را در زیر چانه ایشان بندند و بعضی گویند کلوته از برای دخترکان به منزله کلاه است پسران را (تبریزی، ۱۳۴۲: ص. ۱۶۸۲).
- ۵- درباره این شخصیت به تجارب‌الامم ابوعلی مسکویه مراجعه شود.

منابع

- آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۷۴). راه‌های نفوذ فارسی در فرهنگ و زبان عرب جاهلی. تهران: توس.
- آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۸۱). «پدیده‌های ایرانی در زبان و ادبیات عرب». مقالات و بررسی‌ها. شماره ۷۲. صص ۳۳-۱۳.
- آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۸۶). «وام‌واژه‌های فارسی در نشوار المحاضره تنوخی (قرن چهارم) به قیاس وام‌واژه‌های کهن‌تر»، نامه فرهنگستان. شماره ۳۶. صص ۶۷-۴۸.
- أبشیهی، محمد بن احمد. (۱۴۱۹ق). المستطرف فی کل فن مستطرف. بیروت: عالم الکتب.
- ابن جنی، ابوالفتح. (۲۰۰۰) سر صناعه الإعراب. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن خلکان، احمد بن محمد. (۱۹۰۰). وفيات الأعیان وأنباء أبناء الزمان. تصحیح احسان عباس، بیروت: دار صادر.
- ابن زبیر، احمد بن الرشید. (۱۹۵۹) الذخائر والتحف. تصحیح محمد حمیدالله، الكويت: دائرة المطبوعات والنشر.
- ابن عدیم، عمر بن احمد. (بی تا). بغیة الطلب فی تاریخ حلب. تصحیح سهیل زکار. بیروت: دار الفکر.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق) لسان العرب. چاپ سوم. بیروت: دار صادر.
- ابو حیان توحیدی، علی. (۱۹۸۸) البصائر والذخائر. تصحیح وداد القاضی. بیروت: دار صادر.
- ابو حیان توحیدی، علی. (۱۴۲۴ق). الإمتاع والمؤانسة. بیروت: المكتبة العنصریه.
- الأزدی، ابو مطهر. (بی تا). حکایة أبی القاسم البغدادی. بغداد: مكتبة المثنی (چاپ افست).
- الأزهری، أبو منصور. (۲۰۰۱) تهذیب اللغة، تصحیح محمد عوض مرعب، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- الإصفهانی، ابی الفرج (بی تا). الأغانی. تصحیح سمیر جابر، چاپ دوم، بیروت: دار الفکر.
- الإصفهانی، عمادالدین کاتب. (۱۳۷۵ق). خریدة القصر و خریدة العصر، تصحیح محمد بهجه الاثری. بغداد: المجمع العلمی العراقی.
- امین، محسن. (۱۴۰۳ق). أعیان الشیعه. بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
- ایمانیان، حسین. (۱۴۰۱). «بازتاب آیین شادگلی در متون دوره عباسی». پژوهش‌های ادبی. شماره ۷۶. صص ۲۹-۹.

[DOI:10.2634/Lire.19.76.9]

البلاذری، احمد بن یحیی. (۱۹۸۸). فتوح البلدان. بیروت: دار ومکتبه الهلال.

- تبریزی، محمدحسین بن خلف. (۱۳۴۲). *برهان قاطع*. به اهتمام محمد معین. چاپ دوم. تهران: کتاب فروشی ابن سینا.
- تفضلی، احمد. (۱۳۸۸). «وام‌واژه‌های ایرانی در زبان عربی». ترجمه محمدحسین ساکت. *کتاب ماه ادبیات*. شماره ۱۴۱. صص ۴-۷.
- التنوخی، محسن بن علی. (۱۹۷۸). *الفرج بعد الشده*. تصحیح عبود الشالچی. بیروت: دار صادر.
- التنوخی، محسن بن علی. (۲۰۰۴). *نشوار المحاضرة وأخبار المداکره*. تصحیح مصطفی حسین عبدالهادی. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- التونجی، محمد. (۱۹۹۸). *معجم المعربّات الفارسیه منذ بواکیر العصر الجاهلی حتی العصر الحاضر*. چاپ دوم، بیروت: مکتبه لبنان ناشرون.
- الثعالبی، ابومنصور. (۱۹۸۳). *یتیمه الدهر فی محاسن أهل العصر*. تصحیح مفید محمد قمحیه. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- الثعالبی، ابومنصور. (۲۰۰۸). *فقه اللغه وأسرار العربیه*. به اهتمام یاسین ایوبی. بیروت: المکتبه العصریه.
- الجاحظ، عمرو بن بحر. (۱۹۸۸). *البيان والتبيين*. تصحیح عبدالسلام هارون. القاهره: مکتبه الخانجی.
- الجاحظ، عمرو بن بحر (۱۹۹۴). *التبصره بالتجاره فی وصف ما یستظرف فی البلدان*. تصحیح حسن حسنی عبدالوهاب. چاپ سوم. قاهره: مکتبه الخانجی.
- الجاحظ، عمرو بن بحر (۱۴۱۹ق). *البخلاء*. چاپ دوم. بیروت: دار ومکتبه الهلال.
- الجاحظ، عمرو بن بحر (۱۴۲۴ق). *الحيوان*. چاپ دوم. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- جفری، آرتور. (۱۳۷۲). *واژه‌های دخیل در قرآن مجید*. ترجمه فریدون بدره‌ای. تهران: توس.
- جوایقی، موهوب بن احمد. (۱۹۶۹). *المعرب من الکلام الاعجمی علی حروف المعجم*. تصحیح احمد محمد شاکر. چاپ سوم. بی‌جا: مرکز تحقیق التراث.
- الجوهري، اسماعيل بن حماد. (۱۹۸۴). *الصحاح؛ تاج اللغه وصحاح العربیه*. تصحیح احمد عبدالغفور عطار، بیروت: دارالعلم للملایین.
- حسن دوست، محمد. (۱۳۹۳). *فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی*. تهران: فرهنگستان زبان فارسی.
- حسین، عبدالنعیم محمد. (۱۹۸۲). *قاموس الفارسیه*. بیروت: دار الکتب اللبنانی ومکتبه المدرسه.
- خفاجی، احمد بن محمد. (۱۹۹۸). *شفاء الغلیل فیما فی کلام العرب من الدخیل*. تصحیح محمد کشاش. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- خوارزمی، محمد بن احمد (۱۳۴۷). *مفاتیح العلوم*. ترجمه حسین خدیو جم. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- الدمیری، محمد بن موسی. (۱۴۲۴ق). *حیاه الحيوان الکبری*. چاپ دوم. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ذیلابی، نگار. (۱۳۸۵). «بررسی منابع تاریخ تشکیلات اداری و مالی در دولت فاطمیان»، *تاریخ و تمدن اسلامی*. شماره ۳. صص ۸۷-۱۰۴.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۹۹۲). *مفردات ألفاظ القرآن*. بیروت: دار الشامیه.
- رحمتی ترکشوند، مریم؛ فرامرز میرزایی. (۱۳۹۲). «وام‌واژه‌های فارسی در دیوان بحتری»، *پژوهش‌های زبان‌شناسی تطبیقی*. سال ۳، شماره ۵. صص ۴۱-۶۴.
- سزریان‌پور، وحید؛ هدیه جهانی (۱۳۹۸). «بررسی نوع وام‌واژه‌های معرب به‌عنوان سند غنای فرهنگی ایرانیان»، *مطالعات تطبیقی فارسی-عربی*. سال ۴، شماره ۶، صص ۷۷-۱۳۷.

- شیر، جواد. (۱۴۰۹ق) *ادب الطف*. بیروت: دار المرتضی.
- الشرتونی، سعید. (۱۳۷۴). *اقترب الموارد فی فصیح العربیة والشوارد*. تهران: اداره اوقاف و امور خیریه.
- شیر، ادی. (۱۹۸۸). *الالفاظ الفارسیة المعربة*. چاپ دوم. قاهره: دارالعرب.
- صفی پور، عبدالرحیم بن عبدالکریم. (بی تا). *منتهی الأرب فی لغة العرب*. تهران: کتابخانه سنائی.
- الصولی، محمد بن یحیی. (۱۳۴۱ق). *ادب الکتاب*. تصحیح محمد بهجه الاثری. بغداد: المکتبه العلمیه.
- طباطبائی، سمیه السادات. (۱۳۹۸). «گل سرخ و باده گلگون؛ بازخوانی ابیاتی از دیوان ابونؤاس بر پایه آیین کهن شادگلی»، *مجله ادب عربی*، سال ۱۱، شماره ۲، صص ۲۲۹-۲۰۹. [doi.org/10.22059/jalil.2019.262088.611944]
- الطبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۷ق). *تاریخ الطبری*. چاپ دوم. بیروت: دار التراث.
- عبدالقادر، عبدالحامد. (۱۳۴۷). *تأثیر زبان فارسی در زبان عربی*. ترجمه فیروز حریرچی. تهران: وحید.
- العقیلی، محمدحسین بن محمدهادی. (۱۹۱۳). *مخزن الادویه*. کانپور: بهگوان دیال، مطبع منشی نول کشور.
- العنسی، طویبا. (۱۹۳۲). *تفسیر الألفاظ الدخیلة فی اللغة العربیه*. تصحیح یوسف توما البستانی. چاپ دوم. مصر: بی نا.
- الغزولی، علی بن عبدالله. (۱۳۰۰ق). *مطالع البدور فی منازل السرور*. مصر: مطبعة إدارة الوطن.
- الفراهیدی، خلیل بن احمد. (بی تا). *کتاب العین*. تصحیح مهدی المخزومی و ابراهیم السامرائی. بیروت: دار ومکتبه الهلال.
- الفیروزآبادی، ابوظاهر محمد. (۲۰۰۵). *القاموس المحيط*. چاپ هشتم. بیروت: مؤسسه الرساله للطباعة والنشر والتوزیع.
- القلقشنندی، احمد بن علی. (بی تا). *صبح الأعشى فی صناعة الإنشاء*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- کیا، صادق. (۱۳۹۰). *واژه نامه شصت وهفت گویش ایرانی*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مالک بن انس. (۲۰۰۴). *الموطأ*. تصحیح محمد مصطفی الأعظمی. ابوظبی: مؤسسه زاید بن سلطان آل نهیان للأعمال الخیریه والإنسانیه.
- محبوب، محمدجعفر. (۱۳۸۷). *ادبیات عامیانه ایران*. به کوشش حسن ذوالفقاری. چاپ چهارم. تهران: چشمه.
- محمدی ملایری، محمد. (۱۳۸۲). *تاریخ و فرهنگ ایران در دوران انتقال از عصر ساسانی به عصر اسلامی*. تهران: توس.
- المرزبانی، محمد بن عمران. (۱۹۸۲). *معجم الشعراء*. تصحیح ف. کرنکو. چاپ دوم. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- المرزبانی، محمد بن عمران. (۱۴۱۸ق). *المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار*. بیروت: دار الکتب العلمی.
- مکنزی، دن. (۱۳۷۳). *فرهنگ کوچک زبان پهلوی*. ترجمه مهشید میرفخرائی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- المنجد، صلاح الدین. (۱۹۷۸). *المفصل فی الألفاظ الفارسیة المعربة*. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- المیدانی، ابوالفضل احمد. (بی تا). *مجمع الأمثال*. تصحیح محمد محیی الدین عبدالحمید. بیروت: دار المعرفه.
- نصر علی، جهینه. (۲۰۰۱). *المعرب والدخیل فی المعاجم العربیه*. دمشق: دار طلاس.
- نفیسی، علی اکبر. (۱۳۵۵). *فرهنگ نفیسی*. تهران: چاپ مروی (افست).
- النویری، احمد بن عبدالوهاب. (۱۴۲۳ق). *نهایه الأرب فی فنون الادب*. قاهره: دار الکتب والوثائق القومیه.
- الوافی، علی عبدالواحد. (۲۰۰۴). *علم اللغة*. قاهره: نهضة مصر.
- الهروی، محمد بن یوسف. (۱۳۸۷). *جواهر اللغة (بحر الجواهر)*. به اهتمام یوسف بیگ باباپور. قم: جلال الدین.
- یاقوت الحموی، ابو عبدالله. (۱۹۹۳). *معجم الأدباء*. تصحیح احسان عباس. بیروت: دار الغرب الاسلامی.
- یاقوت الحموی، ابو عبدالله. (۱۹۹۵). *معجم البلدان*. چاپ دوم. بیروت: دار صادر.

References

- Āzarnush, A. (1995). Paths of Persian influence on the Culture and Language of Pre-Islamic Arabs. Tehran: Tūs. [In Persian]
- _____. (2002). "Persian Elements in the Arabic Linguistic and Literary tradition". *Maqālāt va Barrasīhā*. no. 72, pp. 13-33. [In Persian]
- _____. (2007). "Persian Loanwords in Nishwar ai-Mohadara". *Nāmeḥ-ye Farhangestān*. no. 36, pp. 48-67. [In Persian]
- ‘Abd al-Qādir, ‘A. (1968). The Influence of the Persian Language on Arabic. Trans. Harirchi. Tehran: Vahid [In Persian]
- al-‘anīsī, Ṭ. (1932). *Tafsīr al-Alfāz al-dakhīlah*. Cairo. [In Arabic]
- al-‘Aqīlī, M. (1913). *Makhzan al-Adwiyah*. Kanpur. [In Persian]
- Abshīhī, M. (1998). *al-Mustatraf*. Beirut: ‘Ālam al-Kutub. [In Arabic]
- Amīn, M. (1982). *A‘yān al-Shī‘ah*. Vol. 3. Beirut: Dār al-Ta‘āruf. [In Arabic]
- al-Azdī, A. (n.d.). *Ḥikāya Abol-Qāsim al-Baghdādī*. Baghdad: Maktabat al-Muthanna. [In Arabic]
- al-Azharī, A. (2001). *Tahzīb al-Lughah*. Beirut: Dār Ihyā' al-Turāth. [In Arabic]
- al-Balāzorī, A. (1988). *Futūḥ al-Buldān*. Beirut: al-Hilāl. [In Arabic]
- al-Damīrī, M. (2003). *Ḥayāt al-Ḥayawān al-Kubrā*. Beirut: Dār al-Kutub. [In Arabic]
- al-Farāhīdī, K. (n.d.). *Kitāb al-‘Ayn*. Beirut: al-Hilāl. [In Arabic]
- al-Fīrūzābādī, A. (2005). *al-Qāmūs al-Muḥīṭ*. Beirut: Mu'assasat al-Risālah. [In Arabic]
- Hasanayn, ‘A. (1982). *Qāmūs al-Fārsīyah*. Beirut: Dār al-Kutub. [In Arabic]
- al-Ghazulī, ‘A. (1911). *Maṭālī‘ al-Budūr*. Cairo: al-Waṭan. [In Arabic]
- Ḥasandūst, M. (2014). *Farhang-e Rīsheh-shināktī*. Tehran: Farhangestān. [In Persian]
- al-Herawī, M. (2008). *Jawāhir al-Lughah*. Qom: Jalāl al-Dīn. [In Persian]
- Ibn al-Jinnī, A. (2000). *Sir Šinā‘ al-I‘rāb*. Beirut: Dār al-Kutub. [In Arabic]
- Ibn Khallakān, A. (1900). *Wafayāt al-A‘yān*. Beirut: Dār al-Šādir. [In Arabic]
- Ibn Manzūr, M. (1993). *Lisān al-‘Arab*. Beirut: Dār al-Šādir. [In Arabic]
- Ibn al-Zubayr, A. (1959). *al-Dhakhā‘ir wa al-Tuḥaf*. Kuwait: Dā‘irat al-Maṭbū‘āt wa al-Nashr. [In Arabic]
- Ibn ‘Adīm, O. (n.d.). *Bughyat al-Ṭalab*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Imānīyān, Ḥ. (2022). "Reflection of the Shād-Golī festival in Abbasid-Era texts". *Pazhūheshhāye Adabī*. no. 76, pp. 9-29. DOI:10.2634/Lire.19.76.9. [In Persian]
- al-Iṣfahānī, A. (n.d.). *al-Aghānī*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- al-Iṣfahānī, ‘I. (1996). *Kharīdat al-Qaṣr*. Baghdad: al-Majma‘ al-‘Ilmī. [In Arabic]
- al-Jāhīz, ‘A. (1988). *al-Bayān wa al-Tabyin*. Cairo: Maktaba al-Khānjī. [In Arabic]
- _____. (1994). *al-Tabṣira bi-al-Tijārah*. Cairo: Maktabat al-Khānjī. [In Arabic]
- _____. (1999). *al-Bukhalā‘*. Beirut: al-Hilāl. [In Arabic]
- _____. (2003). *al-Ḥayawān*. Beirut: Dār al-Kutub. [In Arabic]
- Jawālīqī, M. (1970). *al-Mu‘arrab*. Taḥīq al-Turāth. [In Arabic]
- al-Jawharī, I. (1985). *al-Šīḥāḥ*. Beirut: Dār al-‘Ilm. [In Arabic]
- Jeffery, A. (1993). *Loanwords in Qur’an*. Trans. Badrei. Tehran: Tūs. [In Persian]
- Khafājī, A. (1998). *Shifā‘ al-Ghalīl*. Beirut: Dār al-Kutub. [In Arabic]
- Khwārazmī, M. (1968). *Mafātīḥ al-‘Ulūm*. Trans. Khadīvjām. Tehran: Bonyād-e Farhang. [In Persian]
- Kiyā, Š. (2011). *Glossary of 67 Iranian Dialects*. Tehran: Pažuheshgāh. [In Persian]
- Mālik. (2004). *al-Muwatta‘*. Abu Dhabi: Mu'assasat Zayd ibn Sulṭān. [In Arabic]
- Mackenzie, D. N. (1994). *A Concise Pahlavi Dictionary*. Trans. Mīrfakhārī. Tehran: Pažuheshgāh. [In Persian]
- Mahjūb, M. (2008). *Iranian Folklore*. Tehran: Chashmeh. [In Persian]
- al-Marzbānī, M. (1982). *Mu‘jam al-Shu‘arā‘*. Beirut: Dār al-Kutub. [In Arabic]
- _____. (2007). *al-Mawā‘iz wa al-I‘tibār*. Beirut: Dār al-Kutub. [In Arabic]
- al-Meidānī, A. (n.d.). *Mo‘jam al-Amthāl*. Beirut: Dār al-Ma‘rifah. [In Arabic]
- Moḥammadī-Malāyerī, M. (2003). *Iranian History and Culture in the Transitional Phase from Sasanian to Islamic Civilization*. Tehran: Tūs. [In Persian]

- al-Munajjid, S. (1978). *al-Mofaṣṣal fī al-Alfāz al-Fārsīyah*. Tehran: Bonyād-e Farhang. [In Arabic]
- Nafīsī, 'A. (1976). *Farhang-e Nafīsī*. Tehran: Marvī. [In Persian]
- Naṣr 'A. (2001). *al-Mu'arrab wa al-Dakhīl fī al-Ma'ājim al-'Arabīyah*. Damascus: Dār Ṭalāṣ. [In Arabic]
- al-Nuwayrī, A. (2002). *Nihāyat al-Arab*. Cairo: Dār al-Kutub. [In Arabic]
- al-Qalqashandī, A. (n.d.). *Ṣubḥ al-A'shā*. Beirut: Dār al-Kutub. [In Arabic]
- al-Rāghib al-Iṣfahānī, Ḥ. (1992). *Mufradāt*. Beirut: Dār al-Shāmīyah. [In Arabic]
- Raḥmatī-Turkāshand, M; Mīrzāyī. (2013). "Persian Loanwords in Buḥturī's *Dīwān*" *Pazhūhesh-hā-ye Zabān-shināsī*. vol. 3, no. 5, pp. 41-64. [In Persian]
- al-Sa'ālibī, A. (1983). *Yatīmat al-Dahr*. Beirut: Dār al-Kutub. [In Arabic]
- _____. (2008). *Fiqh al-Lughah*. Beirut: al-Maktabah al-'Aṣīrīyah. [In Arabic]
- Sabzianpūr, V; Jahānī. (2019). "A Study of Persian-Arabic Loanwords as Evidence of Iranian Cultural Richness". *Mutālāt-e Tatbīqī Fārsī-'Arabī*. vol. 4, no. 6, pp. 77-137. [In Persian]
- Ṣafīpur, 'A. (n.d.). *Muntahī al-Arab*. Tehran: Sanā'ī. [In Arabic]
- Sharṭūnī, S. (1995). *Aqrab al-Mawārid*. Tehran: Owqāf. [In Arabic]
- Shīr, A. (1988). *al-Alfāz al-Fārsīyah al-Mu'arrabah*. Cairo: Dār al-'Arab. [In Arabic]
- Shubbar, J. (1988). *Adab al-Ṭaff*. Beirut: Dār al-Murtaḍā. [In Arabic]
- al-Ṣulī, M. (1942). *Adab al-Kottāb*. Baghdad: al-Maktabah al-'Ilmīyah. [In Arabic]
- al-Ṭabarī, M. (1987). *Tārīkh al-Ṭabarī*. Beirut: Dār al-Turāth. [In Arabic]
- Ṭabātabā'ī, S. (2019). "Rose and Ruby Wine: A Re-reading of Abu-Noas Verses Based on the Ancient Iranian Rite". *Adab-e 'Arabī*. vol. 11, no. 2, pp. 209-229. [In Persian]
- Tabrīzī, M. (1963). *Burhān Qāṭī*. Tehran: Ibn Sīnā. [In Persian]
- Tafazzolī, A. (2009). "Persian loanwords in Arabic language". Trans. Sāket. *Ketāb-e Māh-e Adabīyāt*, no. 141, pp. 4-7. [In Persian]
- al-Tannūkhī, M. (1978). *al-Faraj ba'd al-Shiddah*. Beirut: Dār al-Ṣādir. [In Arabic]
- _____. (2004). *Nishwār al-Maḥādarah*. Beirut: Dār al-Kutub. [In Arabic]
- Tawḥīdī, 'A. (1988). *al-Baṣā'ir wa al-Dhakhā'ir*. Beirut: Dār al-Ṣādir. [In Arabic]
- _____. (2003). *al-Imtā' wa al-Mu'ānasah*. Beirut: al-Maktabah al-'Unṣorīyah. [In Arabic]
- al-Tūnjī, M. (1998). *Mu'jam al-Mu'arrabāt al-Fārsīyah*. Beirut: Maktabat Lubnān Nāshirūn. [In Arabic]
- al-Wāfī, 'A. (2004). *'Ilm al-Lughah*. Cairo: Nahzat Miṣr. [In Arabic]
- Yāqūt al-Ḥamawī, A. (1993). *Mu'jam al-Odabā'*. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī. [In Arabic]
- _____. (1994). *Mu'jam al-Buldān*. Beirut: Dār al-Ṣādir. [In Arabic]
- Zeylābī, N. (2006). "A Study of Historical Sources on Administrative and Fiscal Institutions in the Fatimid State". *Tārīkh va Tamaddun-e Eslāmī*. no. 3, pp. 87-104. [In Persian]